

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

«Маданий-маърифий фаолият асослари»

(Бакалавриятнинг 5810400 – Ижтимоий-маданий фаолият талабалари
учун ўқув қўлланма)

Тошкент – 2006 й.

**Абдулла Қодирий номидаги Тошкент Давлат маданият институти
илмий Кенгаши томонидан нашрга тавсия қилинди (Баённома № 10 . 2006
йил 5 июль)**

Тузувчи: Алимова Ш.Х.

Мухаррир: социология фанлари доктори, профессор Бекмуродов М.Б

**Такризчилар: фил. ф.н. Рашидова М.Х., фил.ф.н. Турсунов Ю.,
Юсупова Р.Қ.**

КИРИШ.

Маданий-маърифий фаолият — аҳолини маънавий камол топтириш, маънавий савиясини ошириш, билимини ўстириш, дунёқарашини кенгайтириш, ижодий қобилиятларини ривожлантириш, бўш вақтини самарали ўтказишга кўмак берадиган ишлар мажмуасидир. Маданий-маърифий фаолият билан мафкура, маънавият, маданият, маърифат, тарбия, ижодга алоқадор бўлган барча ташкилотлар машғул бўлишади. Шунинг учун маданий-маърифий муассаса ходими маданий-маърифий фаолият асосларини яхши билмоғи лозим. Шу сабабли Тошкент Давлат маданият институти талабалари ўқув режасига «Маданий-маърифий фаолият асослари» номли фан киритилган.

Фаннинг асосий мақсади талабаларга маданий-маърифий соҳа тарихи, назарияси ва услубиётига оид билимлар бериш ҳамда маданият ходимларининг мутахассислиги учун билимлар пойдеворини яратишга кўмаклашишдан иборатдир.

Фаннинг асосий вазифалари:

- талабаларни маданий-маърифий соҳа тарихи, аجدодларимизнинг тажрибалари, анъаналари билан таништириш;
- талабаларга замонавий маданий-маърифий фаолият назарияси, илмий асослари, мазмуни, шакллари, тизими, асосий соҳалари, маданият муассасаларига оид билимлар бериш;
- талабаларда маданий-маърифий фаолият методикаси (услублари, шакллари ва воситалари) борасида кўникма асосларини ҳосил қилиш.

Мазкур фан тарих, фалсафа, маданиятшунослик, этика, эстетика, педагогика, психология, диншунослик, санъатшунослик каби умумтаълим предметлари билан узвий боғланиб, барча ихтисослик предметлари учун ўзига хос билимлар пойдевори сифатида хизмат қилади.

«Маданий-маърифий фаолият асослари» фани 3 қисмдан иборат:

I қисм: «Маданий-маърифий фаолият тарихи» деб номланиб, у маданият ва маърифат соҳаси генезиси, эволюцияси, турли даврларга хос шакллари, тарихий-маданий масканлар фаолияти, халқ маданияти анъаналарининг ривожланишига бағишланади.

II қисм; «Маданий-маърифий фаолият назарияси» деб номланиб, маънавий-маърифий соҳанинг назарий асослари, асосий йўналишлари, моҳияти, хусусиятлари, вазифалари, тамойиллари ҳамда маданий-маърифий муассасалар тизими ва фаолиятига бағишланади.

III қисм; «Маданий-маърифий фаолият услубиёти» деб номланади, фуқароларни маънавий камол топтириш мақсадида, уларнинг ташаббускорлиги ва ижодкорлигини рағбат эттириш учун қўлланиладиган восита, усул (метод) ва шакллар тизими ва улардан фойдаланиш йўлларига бағишланади.

I . МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ ФАОЛИЯТ ТАРИХИ

1.1. ҚАДИМИЙ ДАВРДА МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ ФАОЛИЯТ, УНИНГ ШАКЛЛАРИ ВА МАЗМУНИ

Археолог, тарихчи, этнографлар, санъатшунослар берган маълумотларга қараганда, маданий – маърифий фаолият энг қадимги даврлардаёқ пайдо бўлган ва ибтидоий одамлар ҳаётида муҳим роль ўйнаган. Масалан, олимларнинг қайд қилишларича “...байрамларнинг, чуқур илдизлари инсониятнинг гўдаклик даврига бориб тақалади” ёки “байрам –инсоният маданиятининг бошланғич шаклидир”, деб таъкидлаганлар.

Маълумки, инсон ўз меҳнати туфайли ҳайвонот дунёсидан ажралиб чиққач, яшаш учун кураш жараёнида қанчалик онгли меҳнат қилса, у шунча муваффақиятларга эришган. Кураш ва меҳнатда эришилган муваффақиятлар эса хурсандчиликни вужудга келтирган. Бу жараён ибтидоий одамлар овчилик билан кун кўраётган даврларда яққол содир бўла бошлаган, чунки археологик қазилмалар ва ғорлардан, шунингдек, Сурхондарё вилоятининг Шеробод воҳасидаги Зарутсой дарасининг иккала томонида чизилган рангли суратларда қадимги даврда яшаган ибтидоий одамлар томонидан чизилган примитив суратларда асосан ҳайвонлар, ов қилиш, овчилар рақси (баъзан ҳайвонлар ниқобида) каби тасвирлар қадимги одамларнинг ўз меҳнати ови натижасини тантана қилганликларидан далолат беради. Дарҳақиқат ибтидоий одам меҳнати қанчалик самарали тугаса, қорни тўйган, хурсанд бўлган ва аксинча бўлса, оч қолган, ҳафа бўлган. Овдан ўлжа билан қайтиш ва ўз меҳнатидан манфаатдор бўлиш хурсандчилик, шодиёна кайфиятни яратган. Бу ҳолатда овчилар ов жараёнини имо-ишора, махсус ҳаракатлар ҳамда ўйин шаклида ифодалашга уринишган.

Тарихий маълумотларга қараганда ибтидоий овчилар ҳаётида овчилик ўйинлари муҳим ўрин тутган. Баъзи манбаларда улар овдан олдин ўтказилганлиги, баъзиларида эса овдан кейин ўтказилганлиги қайд этилади.

Овдан олдин ўтказилган ўйинлар ов олди машқи, яъни овга тайёргарликни текширишни, овга рухий ва жисмоний шайланиш вазифасини ўтаган ҳолда жиддий ўзига ҳос кичик маросим шаклида уюштирилган. Бу ўйинлар жараёнида ибтидоий одамлар ўлжани осонгина қўлга туширишни, унга яқинлашишни ўрганишган, бунинг учун ниқоб кийиб, хайвон қиёфасига киришни, унинг юриш-туришлари, товуш чиқаришларини машқ қилишган. Айнан ана шундай ўйинлар жараёнида ёшларни ҳам ов қилишга ўргатишган. Шу боисдан ҳам ўзига ҳос мактаб вазифасини ўтаб, бир томондан овчилар маҳоратини ўстиришга ёрдам берган бўлса, иккинчи томондан эса, уларда тақлид санъатини шакллантирган ва ривожлантирган.

Овдан кейинги ўйинлар ов муваффақиятли тутагандагина уюштирилган. Чунки овдан ўлжа билан қайтиш – бу зиёфат, хурсандчилик қилишга, бутун жамоанинг байрам қилишига имкон яратган. Овчилар бундай ўйинлар ёрдамида “... кун бўйи ов қилиб, чарчаб қайтгач, кечқурунлари ўзларига дам бериш, бугунги таассуротларини, кайфият ва туйғуларини, овдан мамнунликларини, тўқликни, шўхликларини ифодалашарди”, деб ёзади профессор М.Рахмонов “ўзбек театри” асарида.

Бу жараёнлар, яъни ҳар бир муваффақиятли овдан кейин ўйиннинг анъана бўлиб қолиши байрам кайфиятида ўтадиган махсус маросимни шакллантира бошлаган. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Зараутсой дарасида, Фарғона водийсидаги Саймалитош ғорларида акс эттирилган деворий расмлардан ва бошқа археологик топилмалар, тасвирларда буларни кўришимиз мумкин.

Энг қадимий тарихий воқеалар, байрамларга оид баъзи илмий адабиётларда таъкидланишича, илк бор махсус уюштирилган байрамлар тотемларга бағишланган. Олимларнинг таъкидлашларича “Энг қадимий ва оммавий байрамлар қаторига энг аввало зоофагик байрамларни киритиш мумкин”. Бу байрамларда турли жойларда тотем ҳисобланган турли ҳайвонлар – айиқ, ёввойи эчки, сигир, буғу, от кабиларга сиғинишган. “Қадимги дунё тарихи” китобида ёзилишича, тотем ҳайвонларга бағишланган байрамларда одамлар унга тақлид қилишган, уларнинг терисини кийиб ўйинга тушишган. Шунингдек тотем ҳисобланган ҳайвонларни фақат тантанали маросимларда ўлдиришган ва ейишган. Бундан шу маъно келиб чиқадики, баъзи ерларда, махсус маросимлар уюштирилиб, унда тотем ҳайвонларга сиғиниш билан бир қаторда, уларнинг гўштлири ейилган. Бошқа ерларда, масалан, Хиндистонда илохий ҳисобланган ҳайвонларни, масалан, она каби сут берадиган сигирларни сўйиш у ёкда турсин, унга озор етказиш ҳам мумкин эмаслиги, алоҳида ҳурмат билан қараш қадимий даврлардан то ҳозирги кунгача сақланиб қолган.

Тарихий манбаларга қараганда ер юзининг шимолий қисмида кечки палеолит (тош даври) даврида “Айиқ байрами” бўлган. “Айиқ байрами” варианти ва элементлари Сибирь халқларининг баъзиларида 20 асрнинг бошларида ҳам сақланиб қолган. ўрта Осиёда эса “Айиқ ўйини” пантомимик рақс сифатида кейинги вақтларгача етиб келган. Хатто ҳозирги кунда ҳам ўзбекистон территориясида, Туркия, Хиндистон, Кавказ каби жойларда кўчаларда айиқ ўйнатиб юрган одамни “Айиқчи” ни кўриш мумкин. Улар одам гавжум жойларда кичик томоша кўрсатиб юришади. Балки бу қадимий айиқ ўйинидан бизгача етиб келган элементларнинг бир бўлаги бўлиши мумкин.

Меҳнат тақсимотини вужудга келиши муносабати билан қадимги одамларнинг чорвачилик ва дехқончиликка ўтиши муносабати билан ана шу янги соҳага оид одат, маросим, байрамлари вужудга келган.

Маълумки, дехқончилик ҳаётида энг қувончли воқеа - бу ҳосилни йиғиш ва янги ноз-неъматларни татиб қўриш жараёни бўлган. Йил бўйи кутилган бундай жараён, табиийки, дехқонларда байрам кайфиятини вужудга келтирган. Бронза даврларидан бошлаб ўтроқ дехқончиликнинг вужудга келиши ва унинг тез ривожланиши натижасида баҳорларда меҳнат мавсумига киришилиш, кузда ҳосилни йиғиб олиш якунига бағишланган байрамлар шу тариқа юзага келиб, улар йиллар ўтиши билан анъанага айлана бошлаган.

Демак, инсоннинг “биринчи касби” - овчилик асосида – “Овчилик ўйинлари” вужудга келган бўлса, унинг дехқончиликка ўтиши ва у билан шуғулланиши натижасида “Меҳнат ўйинлари” шаклланиб, янги меҳнат байрамлари учун замин яратган. Шундай қилиб меҳнат - бу байрамнинг бош манбаи, асл замири ҳамда илк чашмаси ҳисобланиб, байрам ҳолати ибтидоий даврдан бошлаб “яшаш учун кураш” - меҳнатнинг натижаси шаклида вужудга кела бошлаган.

Тарихдан бизга шу нарса маълумки, ибтидоий жамиятда ҳам жамоа ва унинг аъзоларига бағишланган тантаналар аста – секин шакллана борган. Бу ҳилдаги илк шаклларга “Оргаистик байрамларни” мисол қилиш мумкин. Бу кунда барча эркак ва аёлларга ўзлари учун жуфт танлаш эркинлиги берилган.

Уруғчилик даврида оила вужудга келиши билан ўша даврларга хос тўй маросимлари шаклланди. Бу қадимий тўйларнинг диққатга сазовор томони шундаки, тўй куни куёв ва келиннинг турмуш қуришга қай даражада тайёрлиги синаб қўрилган.

Қадим даврларда байрам кайфиятида ўтадиган маросимлардан яна бири “Эркакликка ўтиш” эди. Успирин унга узоқ вақт тайёрланиб, ўзининг ҳаётга тайёрлиги ва кучини намоиш қилишга интилган. Бу маросимда ўспирин қийналган, синалган, хуллас, имтихондан ўтказилган.

Сўнг у болалик одатларини ташлаб, катталарга қўшилган бирга овга борган, бирга меҳнат қилган.

Ибтидоий жамиятдаёқ одамлар атрофидаги ходисаларни англашга интиланлар, лекин уларнинг табиат сирлари олдида ақлий жихатдан ожизлиги натижасида турли илохий кучларга сиғиниш, жумладан:

- тотемистик (хайвонларнинг илохий кучига сиғиниш)
- анимистик (жон ва рух образидаги илохий кучларга сиғиниш)
- политеистик (қуёш, сув, ер, олов ва бошқаларга сиғиниш)
- магик (инсоннинг сўз, одатлари орқали намоёиш қилинадиган илохий

кучига ишониш) кабилар вужудга келди. Табиийки, ибтидоий одамлар бундай қарашларни, орзуларини муайян маросим ва байрамларда акс эттиришга уринганлар. Масалан, қурғоқчилик даврида “Ёмғир тилаш” («Суст хотин»), шамол зарар келтирганда “Шамолни тўхтатиш”- “Чой момо”, “Шамолни чақириш”, бевақт совуқ тушганда “Қуёшга сиғиниш”, омад келмаганда “Қурбонлик қилиш” каби маросимлар ўтказилган.

(Сурхондарё) дан топилган жуда кўп тош қуроллар, турли хайвон суяклари ҳамда неандертал боланинг скелети ёрда яшовчи одамларда ўзига хос примитив маданият асослари вужудга кела бошлаганидан далолат беради. Ибтидоий тешиктошликлар оловдан самарали фойдалана олганлар. 9 ёшли неандертал бола дафн этилган қабрдан ҳар хил предметлар ва тоғ эчкиси шохини топилиши ўша даврларда диний тасаввурлар пайдо бўлганини тасдиқлайди. Тешиктошликлар этиқоди бўйича, тош ва шох химоя воситаси сифатида мурдани химоя қилган. Бола кўмилгани ва у хайвон шохлари билан ўралгани бу ўша давр одамларида маълум маънода бўлса ҳам фикрлаш қобилияти борлигидан далолат беради.

Омонқўтон ёри (Самарқанд), Обирахмат ва Қўлбулок (Тошкент), Калача ва Сўх (Фарғона водийси), Учтут (Навоий) оид топилмалар (150-3- минг

йил олдин), одамлар тўда бўлиб яшаб, овчилик билан ҳаёт кечиришгани, ов қуролларидан фойдалана бошлангани, бу билан бир қаторда овчилик ўйинлари (овга тайёргарлик кўриш машқлари) пайдо бўлгани ҳақида маълумотлар беради. Қоя ва ғор деворларида ибтидоий одамлар чизган тасвир расмлардан шуни билса бўладики, бу даврдан бошлаб одамлар ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини тушунишга ҳаракат қилганлар. Уларнинг онги, ҳаракатлари, маросимларида «фетишизм», яъни одам учун керакли нарсалар (масалан, ёғоч ва тош қуроллар) ни муқддаслигига ишониш; «анимизм», яъни бу табиатдаги барча ҳодисалар, нарсалар, ҳайвонларнинг жони ва руҳи борлиги, уларнинг илоҳий кучига сиғиниш; «магия», яъни атрофдаги барча ҳодиса, предмет ва жонзодларга ғайри-табиий илоҳий куч ёрдамида таъсир этишга ишониш унсурлари пайдо бўлади.

Сўнгги Палеолит (30 минг- 12 минг йил аввал) даври Самарқанд, Красноводск (Туркменистон), Учтут (Навоий), Охангарон каби масканлардан топилган ёдгорликлар (меҳнат қуроллари) да эса санъат (бадий безак) излари кўзга ташланади.

Қадимги тарихни ўрганувчи олимларнинг фикрига қараганда, ўша даврдан бошлаб аёллар уруғи ҳукмдорлиги (матриархат) даври бошланган экан. Матриархат даврида жамиятда аёллар ҳукмдор мавқега эга бўлган, мансаб, насл ва мулклар она уруғи бўйича мерос бўлиб ўтган, эр хотиннинг жамоасига ўтиб яшаган, эркаклар аёлларга бўйсунган ва хоказо. Матриархат даврида аёллар турмушига ҳос маданият устивор бўлган. ўша даврлардан бошлаб бола тарбиялаш, рўзгор юритиш, таом тайёрлаш каби одатларнинг шаклланишида аёллар асосий ўрин тутган. Ов қилиш эркакларнинг вазифаси бўлсада, овдан кейинги барча тадбирларда аёллар бош роль ўйнаган. Аёллар бошчилигида овчи-эркаклар иштирокида овга, тотем ҳайвонларга бағишланган маҳсус маросимлар, томошалар уюштирилган.

Марказий Осиё худудида Палеолит давридаёқ илк тасвирий санъат намуналари пайдо бўлди. Қоятошларга ўйиб чизилган ёки рангли бўёқлар билан тасвирланган ибтидоий санъат пайдо бўлди. Булар тотемистик эътиқод билан боғлиқ бўлиб, улардан бири Сурхондарёнинг Зараутсой дарасида топилиб ўрганилган. Зараутсойдаги камар ва унгурларда қадимги тош даврларда ёввойи букани итлар ёрдамида овлаш манзараси қизил бўёқ билан тасвирланган. Овчилар қўлида ўқ - ёй, сопқон, кўпчилиги чўққисимон ёпинчик ёпиниб олган. Бунда ов қилишнинг бутун манзараси, овчиларнинг диний тасаввурлари ва бадиий фикрлашлари тасвирланган.

МЕЗОЛИТ даври (мил. ав. 10-6 минг йилликлар) Мачай ғори (Сурхондарё), Обишир (Фарғона водийси) га оид маданий топилмалар диққатга сазовордир. Бу даврда ов ва меҳнат қуроллари такоминлаштирилади, камон ва ёйдан самарали фойдаланилади, термачилик, овчилик, балиқчилик билан шуғулланиш раванқ топади ва бу машғулотларга оид одатлар пайдо бўлади.

НЕОЛИТ “янги тош” даври (Мил. ав. 6-3 минг йилликларда) Марказий Осиё халқлари ва маданиятида “неолитик инқилобий” ўзгаришлар содир бўлади. Қабилалар термачилик, овчилик, балиқчилик каби ишлар билан хўжаликда банд бўлиши билан бир қаторда ишлаб чиқариш хўжалигига ҳам ўтади: хайвонлар хонакилаштирилади, содда дехқончилик пайдо бўлади. Марказий Осиё худудида ўзига хос хўжалик маданияти:

- 1) Хисор (чорвачилик) маданияти,
- 2) Жойтун (деҳқончилик) маданияти,
- 3) Калтаминор (аралаш) маданияти вужудга келади.

Мазкур даврдаги Калтаминор маданияти алоҳида аҳамиятга эгадир. Чунки, Узункул, Тайлоққўл (Фарғона водийси), Жонбасқала (Қорақалпоғистон), Тузкон (Бухоро) ва бошқа жойлардаги ёдгорликлар тахлили шуни кўрсатадики, бу даврда икки дарё оралиғида одамларнинг турмуш тарзи анча тараққий этиб,

ривож топади, тўқимачилик, кемачилик пайдо бўлди, содда дехқончилик шаклланади, қабилалар уюшмалари вужудга келади. Шу даврда ясалган меҳнат қуроллари, воситалари утелетар мақсадда (аниқ амалий қуллаш учун) яратилган бўлсада, уларга белгилар қўйиш ва уларни бадий безаш одатлари пайдо бўлди. Бу даврда меъморчилик, кичик хажмдаги содда хайкалтарошлик, борлиқни белги ва образлар билан акс эттирадиган содда наққошлик, мис эритиб қурооллар яшаш, тошга ишлов бериш, тикувчилик, заргарлик каби сохалар вужудга келади. Бу ўша давр одамларининг маънавий эҳтиёжлари ўсганлиги ва маданияти юксала бошлаганидан далолат беради.

ЖЕЗ даври (мил. ав. 3 минг йиллик – 1 минг йиллик боши) ёдгорликлари: Замонбобо (Бухоро), Суверган (Қорақалпоғистон), Чуст (Наманган), Амиробод (Хоразм), Сополлитепа (Сурхондарё) топилмалари Марказий Осиё халқлари ҳаётида қатор ўзгаришлар бўлганидан, жумладан, одамларни турмуш тарзи ва маданияти раванқ топганига гувоҳлик беради. Бу даврда чорвачилик раванқ топди, ўтроқ дехқончилик шаклланади, сунъий суғоришга асосланган ерлар ўзлаштирилади, буғдой, арпа, тарик, сули каби экинлар экилади. Содда ғаллакорлик билан бирга уруғ экиш ва ўрим даврларида риюя қилинадиган меҳнат удуми ва маросимлари шакллана боради. Чорвадорлар ва дехқонлар мол-мулкни химоя қилиш мақсадида қабилаларнинг химоя кучлари пайдо бўлади. Жез даврида қабилаларда ота ҳуқуқи (патриархат) устун турадиган бўлди. Қабилалар иттифокларга уюшади. Қабила иттифоклари маданияти уйғунлашади, мукаммалашади. Иттифокларда кучли қабила маданияти устуворлик қила бошлайди.

Милoddan олдинги 2-4 асрларда энг диққатга сазовор ходисаларнинг бири сифатида Марказий Осиёда илк шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва янги типдаги шаҳар маданиятини шакллана бошлаганини алоҳида қайд қилмоқ керак. Жумладан, Сополлитепа, Жаркутон (Сурхондарё), Намозгоҳ, Олтинтепа

(Туркменистон), Хоразм, Мароканд каби жойларда қалъа-шахарларни вужудга келиши ўша даврга хос юксак маданият манзилгохларини вужудга келтирди. Қалъаларнинг атрофини ўралиши, шахарларда ўзига хос меъморчилик бунёд бўлиши, дехқончиликдан хунармандчиликнинг ажралиб чиқиши, турли касб - хунарларнинг равнақ топиши, мол алмашув ва содда савдо - сотиқ тараққий этиши, бозор атрофида турли маданий - маиший масканлар, томошагохларнинг пайдо бўлиши, аҳолининг уй - рўзгор, кийинишга алохида эътибор берилиши, буларнинг хаммаси шахар маданиятининг камол топишига жиддий замин бўлди.

Милоддан аввалги 1-минг йиллик Марказий Осиё тарихига жуда катта янгиликлар олиб келган давр ҳисобланади. Мавжуд сув хавзаларидан самарали фойдаланилади, Хоразм, Сурхондарё, Тошкент, Қашқадарё, Зарафшон, Сирдарё ўрта оқими воҳаларида каналлар қазилади. Сув иншоотларини қозиш вужудга келади, суғорма дехқончилик маданияти кенг ривожланади.

Меҳнат қуролларининг тараққий этиши, темирдан фойдаланувнинг такомиллашуви натижасида хунармандчилик равнақ топади. Меҳнат айрибошланиб, турли касб (темирчи, заргар, кулол, тикувчи, қурувчи) лар ривожланади.

Дунё цивилизациясининг бошқа минтақаларидан фарқ қилувчи Марказий Осиёга хос архитектура-меъморчилик шаклланади. Ўз навбатида турли қалъа-шахарларга хос меъморчилик вужудга келади. Мароканда, Кирошота, Марв каби шахарлар ривож топади. 1 минг йилликлар ўрталарида Хива ва Бухоро шахарлари бунёд бўлади.

Ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёт натижасида бу ҳудудда дастлабки давлатлар - қадимги Хоразм, Бактрия, Сўғд, Парфия, Кангюй, Довон ва бу давлатларга хос маданиятлар вужудга келади. Санъат ривож топади. Бу давр санъати хусусиятлари заргарлик буюмларида ўз аксини топган.

Самарқанддан топилган ўкчи, одам-хўкиз, афсонавий хайвонлар тасвири туширилган тақинчоқлар, Тошкент атрофидан топилган шер бошли билакузуклар услуб жихатидан ахмонийлар санъатига яқин. Сирдарё бўйида яшаган аҳоли хонадонларида “Зариadr ва Одатида” нинг маҳаллий матни асосидаги тасвирлари бўлган. Шимолий Ўзбекистон ҳудудидаги қабристонлардан топилган бадиий буюмлар “хайвонсимон тасвирлаш усули” да услублаштирилган хайвон шакллари билан безатилган.

Марказий Осиё тарихидаги сиёсий-иқтисодий ўзгаришлар, бу ҳудуддаги маданий тараққиётга ҳам жиддий таъсир қилди. Милоддан аввалги 4-3 асрлар давомида Марказий Осиё ерларининг кўпчилик қисмида эронлик Ахмонийлар сулоласи ҳукмдорлик қилган. Бу қадимий Эрон маданиятини маҳаллий маданиятга таъсирини кучайтирди. Бу даврдан бошлаб Марказий Осиёда қадимий эрон тили, одатлари, эътиқодлари Марказий Осиё халқлари орасида ҳам тарқалади.

Милоддан аввалги 329-327 йилларда Марказий Осиёнинг жанубий - ғарбий қисмини Александр Македонский (Искандар Зулқарнайн) босиб олади ва юнон-македон, ҳукмдорлиги 150 йил давом этган. Юнон-македонлар ҳам Марказий Осиё маданиятига ўз таъсирини ўтказди. Жумладан, бу ҳудудда ҳам юнон архитектураси, ҳайкалтарошлик санъати, театр томошалари пайдо бўлди. Бу таъсирни Марказий Осиё жанубида пайдо бўлган Юнон - Бактрия давлатида яққол сезса бўларди. Натижада, жанубда юнон ва бактрия маданиятлари уйғунлашуви ўзига хос Юнон – Бактрия маданиятини вужудга келтирди.

Милоддан олдинги 2-1 асрларда Марказий Осиё ҳудудининг жанубида Юнон - Бактрия ҳокимлигини Тохарлар йўқ қилиб, Тохаристон давлатини тузишади.

Шимолда Аму ва Сирдарё оралиғининг бир қисми ҳамда ҳозирги Жанубий - ғарбий Қозоғистон ҳудудида шимолдан келган кўчманчи туркий

халқларидан бири – канглар Буюк Канг давлатини тузишади. Фарғона водийсида эса Паркан давлати (пойтахти Гушан-хозирги Узган) вужудга келади. Бироқ, милодий аср бошланиши арафасида жанубда Массает қабиласи Тохар уруғларидан бирининг номи билан аталган Кушон подшолиги вужудга келади, ва у борган сари (Марказий Осиё, Афғонистон, Шимолий Хиндистон) ни ўз ичига олиб, ўша даврда дунёдаги 3 йирик империялар қаторига қўшилади. Кушон даври маданияти инсоният тарихида ўзининг муносиб ўрнини топади. Меъморчилик, ҳайкалтарошлик, деворий ранг тасвирилик, темир, тош, суяклар юксак бадиий савиядаги асарлар яратиш Кушон маданиятининг таркибий қисмига айланади.

Кушон империясида кўп динларга этикод қилишган. Бу империяда зардуштийликнинг турли кўриниши-махаллий Маздеизм (Митра –Қуёш ва Анахита ер-сув култи), Юнон – Бактрия културлари, эрондан ўтган монийлик, Хиндистондан ўтган буддавийлик ва бошқалар кенг тарқалган. Жанубий Ўзбекистонда Будда ҳайкаллари топилиши бу ерда Буддизм тарқалганига далил бўлади. Шундай қилиб, Кушон маданияти ўзида махаллий, юнон – бактрия, эрон, хинд анъаналарини омукта этган ўзига хос бой ва гўзал маънавий сифатида намоён бўлди. Милоддан авв. 4 аср – мил. 4 асрда Марказий Осиё ҳудудида бадиий маданият-тасвирий санъат ва амалий безак санъатнинг барча соҳаларида юксак кўтарилиш даври бўлди. Унинг муҳим хусусиятларидан бири – санъатлар уйғунлашувидир, Хусусан бу даврда ҳайкалтарошлик ва ранг-тасвирилик меъморлик билан ўзаро уйғунлиги намоён бўлди. Ҳайкаллар лойдан ясалган, гипс қолипларда қўйилган, айрим ҳолларда тошдан йўнилган. Ҳолчаёнинг бўялган ҳайкаллари инсон қиёфалари (шохлар, маъбудлар, жангчи, созанда, масҳарабозлар, болалар) ни гавдалантирган. Далварзинтепа турар жойларидан топилган деворий расмлар мавзунинг хилма - хиллиги ва уларнинг маҳоратли ишланганлиги (турли этник гуруҳлар,

маросимлар, кохин ва кохин аёл, зирхланган чавандоз, аёллар, нақш мавзуи ва б.) билан фарқ қилади.

Узбекистоннинг жанубий худуди хайкалтарошлигида Будда дини билан боғлиқ бўлган Гандхар хайкалтарошлиги мактаби билан алоқалар сезилади.

Монументал санъатнинг услубий йўналашлари Узбекистоннинг қадимги хунармандлик санъатида ҳам ўз аксини топган. Тангалардаги ўта индивидуаллик билан тасвирланган юнон - бактрияликлар томонидан қадрланган эллинистик маъбудлар, Осиёлик хукмдорларнинг қиёфалари - Кушон ва Хоразмнинг исми номаълум шохи, Буюк Кушон шохларининг умумлашма тасвири ва Осиё халқларининг маъбудларидан кўпчилигининг хайкаллари қадимги юнон ва махаллий бадий анъаналарнинг қўшилиб кетганидан далолат беради.

Марказий Осиё халқларида қадимдан мавжуд бўлган турли диний қарашлар (тотемистик, анимистик, политеистик, магик кабилар) замирида ва уларнинг керакли ғояларини бирлаштирадиган Зардуштийлик дини кенг тарқалган. Бу диннинг муқаддас китоби – “Авесто” ўша даврнинг, қолаверса жахон маданиятининг ноёб дурдонасидир.

Марказий Осиё, Эрон, Озарбайжон худудларида милoddан олдинги 7-6 асрдан милoddан кейинги 7-8 асрлар орасида асосий дин сифатида Зардуштийлик (зароастризм, оташпарастлик) шаклланади ва тараққий этади. Бу дин кўпгина қадимий диний эътиқодлар, жумладан, Митраизм (куёшпарастлик) замирида тараққий этади.

Маълумки, зардуштийларнинг фикрича, дунё асосини икки қарама - қарши нарса яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва қоронғулик, иссиқлик ва совуқлик, хаёт ва ўлим ўртасидаги кураш ташкил қилган. Шунинг учун дунёдаги барча ижобий ходисаларни яхшилик худоси-Ахурамазда (Хурмуз) ва ҳамма салбий нарсаларни ёмонлик худоси Анхара-Майнью (Ахриман)

иродасига боғлиқ деб тушунишган. Зардуштийлар яхшилик худосига яхшилик қилишни, ёмонлик худосига ёмонлик қилмаслигини илтимос қилиб сиғинишган.

Шунингдек, зардуштийлар яхшилик худоси Ахурамазданинг ёрдамчилари Митра (йигит қиёфасидаги қуёш ва ёруғлик тангриси), Анахита (ғўзал қиз сиймосидаги унумдорлик, хосилдорлик, фаровонлик тангриси), Хумо (ғўзал қуш қиёфасидаги бахт, тақдир ва бойлик тангриси), Хубби (мард йигит қиёфасидаги сув тангриси), Миррих (ёш жангчи қиёфасидаги уруш ва ғалаба тангриси) кабиларга ҳам итоат қилишган.

Зардуштийлар ўз маросимларида коинотнинг 4 унсури – қуёш (олов), сув, ер, хавони улуғлашган, уларни дунёдаги энг муқаддас нарсалар деб тан олишган. Олов қуёшнинг ердаги шакли деб, унга алоҳида сажда қилишган. Шунингдек, олов барча гуноҳдан тозаловчи сеҳрли куч саналган ва унга бағишлаб махсус оташхоналар, оташ саройлари, оташ уйлари қуришган, унда турли байрам, маросимлар уюштиришган.

Олд Осиёда пайдо бўлган оромий хати таъсирида қадимги Хоразм, Суғд ва Бактрий ёзувлари пайдо бўлади.

Марказий Осиё худудидаги энг қадимий ёзувлардан бири-бу Хоразмнинг Қўйқирилган қалъадан топилган хумдаги (милоддан олдинги 4 - асрга тегишли) хатдир. Милоддан олдинги 3 - асрга тегишли Тупроқалъадаги 18 топилма - ёғоч, теридаги ёзувлар - Хоразм давлати юксак моддий ва маънавий ривожланиш маскани бўлганидан далолат беради.

Парфия подшологининг пойтахти эски Нисо қадимий шаҳарчасида 2 мингга яқин сопол идишдаги ёзувлар - милоддан олдинги 3-1 асрларда ўрта Осиёда ўзига хос Парфиян ёзуви пайдо бўлганидан ҳам далолат беради. Милоддан олдинги минг йиллик охирида кенг тарқалган қадимий ёзувлардан бири суғд ёзувидир. Зардуштийларнинг муқаддас китоби - “Авесто” мана шу

ёзувда баён қилинган. “Авесто” мазмуни бир неча минг йиллар ичида вужудга келиб, оғиздан - оғизга ўтиб, мил. олдинги. 7-6 асрларда ёзма шакли вужудга келган. Тарихчилар берган маълумотларга қараганда, “Авесто” илк варианты олтин харфлар билан 20 минг мол терисига битилган экан. Бу китоб Искандар вақтида йўқ қилинган. Парфиян подшоси томонидан тикланиб, янги Авесто ёзувига кўчирилган ва Ганжадаги Оташсаройига сақланишга топширилган экан. Афсуски, вақт ўтиши билан бу ноёб ёдгорлик ҳам йўқолиб кетган.

“Авесто” да дунёнинг яратилиши, инсонни халқ бўлиб камол топиши, эзгулик учун ёвуз кучлар билан кураш ўз ифодасини топган. “Авесто” фақат одамнинггина эмас, балки бир ховуч тупроқ, бир қултум сув, бир нафаслик хавонинг ҳам муқаддас эканлиги ҳақидаги китоб.

Дунёдаги бирор бир диний таълимот, ё бирор бир аллома заминни ва ундан унувчи бўғдойни, унинг хосиласи - нонни “Авесто” чалик кўкларга кўтармаган.

Абу Райхон Беруний “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” номли асарида қуйидагича ёзади: “Подшоҳ Доро ибн Доронинг хазинасида “Авесто” нинг 20 минг қорамол терисига тилло билан битилган бир нусхаси бор эди. Искандар оташхоналарни ёндириб, унда хизмат қилувчиларни ўлдирган вақтда уларни қуйдириб юборди. Шунинг учун ўша вақтдан бери Абистоннинг бешдан учи йўқолиб кетди”.

Искандар “Авесто” нинг тиббиёт, фалсафа ва илми нужумга доир ўринларни таржима қилиб, қолган қисмини ёқиб юборишни буюрган, бу ноёб ёдгорлик кейинги асрлардаги пахлавий, форс тиллардаги талқини асосидагина бизгача етиб келган.

Сосонийлар даври (3-4 аср) да “Авесто” матнларини йиғиш, тиклаш ва таҳлил қилиш борасида ҳам улкан ишлар қилинган. “Авесто” мазмуни замонлаштирилган, уни ёзиш учун оромий ёзуви асосида махсус “Авесто”

алфавити яратилган, унга ўрта форс тилида тушунтиришлар берилган. Шундай қилиб, “Авесто” ёзуви орқали аجدодларимизнинг тарихи, турмуши, фалсафаси, одатлари, ҳўжалиги ҳақида қимматли маълумотлар бизгача етиб келади.

Бақтрияда деярли бир вақтнинг ўзида икки ёзув ишлатилган. Уларнинг бири - оромий ёзуви асосида ва иккинчиси Искандар истилосидан сўнг юнон алфавити асосида вужудга келган.

Милод.бошида пайдо бўлган қадимий турк ёзуви – “Урхун-Енисей” ёки “Туркий рун” деб ном олган. Бу ёзув Энасой (Енисей) дан тортиб Марказий ва Урта Осиёга тарқалган халқларга мансуб эди.

38 харфли қадимий турк ёзуви ёдгорликлари қоя, девор, қабртош ҳамда темир идиш, сопол, танга, ёғоч, қоғозларда сақланиб қолган. Урхун - Енисей ёдгорликлари билан бирга тахминан 4 асрда Шарқий Туркистонда (суғд ёзуви негизида) қадимий уйғур ёзуви пайдо бўлади. Бу ёзув ўрта асрларда кенг тарқалган: мўғиллар империясининг (12-13 асрлар) расмий ёзуви, Марказий Осиёда (14-15 асрлар) араб ёзуви билан бир қаторда фойдаланилган, унинг ёрдамида кўплаб давлат ҳужжатлари, адабий ва илмий асарлар яратилган. Кўзада топилган мил. олдинги 3-2 асрларга оид ёдгорликлар натижасида оромий графикаси асосида Фарғона ёзуви ҳам бўлганлиги ҳақида ҳам тахминлар мавжуд.

Кхароштни ва брахма ёзувларида оромий хатлари излари бўлса ҳам, улар хинд ёзувлари асосида ривож топган ва Марказий Осиёнинг жанубий ҳудудларида ўз изларини қолдирган. Зардуштийлик дини пайдо бўлган замин ҳақидаги баҳс узоқ асрлардан буён давом этиб келмокда. Айримлар зардуштийлар ватани Парфия деган фаразни билдиради, айримлар Мидияда пайдо бўлган деса, бошқалар Туронзамин (Хоразм, Бақтрия, Суғд, Фарғонада) пайдо бўлиб, сўнгра Эрон ва бошқа мамлакатларга тарқалган, дейдилар.

Абу Райхон Беруний Марказий Осиё халқларнинг қадим замонларда жамоат бўлиб бир жойга тўпланадиган, доимо олов ёниб турувчи муқаддас хоналари, яъни жамоа йиғинлари ўтказиладиган, диний маросимлар чоғи кўпчилик келиб овқатланадиган оловхоналари бўлганлигини ёзади. Бу оловхоналарнинг қолдиқлари ўша эски номида (оташкада) ҳозир ҳам тоғлик тожиклар орасида сақланиб қолган. Бу оловхоналарда эркаклар дам олиб, халфанаalar қилишган, жамоа йиғинлари ўтказилган, шунингдек, йўловчилар тунаб қолишган. Бу жойлар “Эркаклар уйи” деб ҳам аталган. Булар ҳозирги чойхоналарнинг илк кўриниши бўлиши мумкин.

Зардуштийлик таълимотига эътиқод этган одам тозалик ва покликка риоя қилиши, ҳайвонларга озор бермаслиги лозим, соч ва тирноқларга бўлган покиза муносабат ҳам Ахура Маздага ёқадиган хусусият саналган. Бу одат ҳозирги кунгача етиб келган бўлиб сартарошхоналарда соч толалари тезда оёқ остидан йиғиб олиниши, хонадонларда ҳам сочни хохлаган жойларга ташламай чеккароқ жойларга йиғиб, кейин мевали дарахтлар тагига кўмилиши, тирноқлар дуч келган жойга ташланмаслиги ўша одатларнинг кўринишидир.

Маълумки, милоддан илгари Эрон, Суғд ва Хоразмда зардуштийлик календаридан фойдаланилган. Йилнинг ҳар фасли ҳар ойининг ўз байрамлари ва машҳур кунлари бўлган. Масалан, “фарвардин мох – ёз боши, тир мох - куз боши, меҳр мох - киш боши, дий мох - баҳор боши эди. Уларнинг ойлари ичида тўрт фаслга қараб ишлатиладиган (хайит) кунлари бор эди”, - дейди Беруний.

Баъзи этнограф олимларнинг, жумладан Н.Лобачеванинг фикрича, қадимдан ўрта Осиёда йил боши баҳорга тўғри келар эди. Сосонийлар сулоласи даврида (3-аср) йил боши ёзга, яъни 21-22 июнга кўчирилган. Бирок ой календарига ўтилганидан кейин, йилнинг биринчи оyi яна баҳорга, тун ва кундуз барабар бўлган кунга, яъни 22 мартга кўчирилган. Бу ҳақда Беруний

ёзади: “Наврӯз ўтмиш замонларда қуёшнинг саратон буржиги кириш пайтига тўғри келар эди. Сўнгра у орқага сурилгач, баҳорда келадиган бўлди”.

“Наврӯз” нинг келиб чиқиши ҳақида кўплаб фикрлар, афсоналар, мифлар мавжуд. Масалан зардуштийлар давридаги баъзи тушунчаларга қараганда, яхшилик худоси Ахура-Мазда баҳор - ёзда, ёмонлик худоси-Ахриман кузда ва қишда ҳукмдорлик қилар эмиш. Баҳорнинг биринчи кунини яхшилик худоси ёмонлик худосининг устидан ғолиб чиққан муқаддас сана деб уни байрам қилишган. Бу сана “Наврӯз” кунига айнан тўғри келган. Бошқа қадимий афсоналарга кўра Одам Ато ва Момо Хаво бир - бири билан учрашган кун «Наврӯз» байрами деб тан олинган эмиш.

Фирдавсийнинг “Шохномасида” эса янги йил «Наврӯз» нинг келиб чиқиши шох Жамшид номи билан боғланади. Масалан, Жамшид юртга яхшилик қилиш мақсадида одамларни касбга ўргатади, темир эритиб қурол ясатади, ип йигиртириб кийим тўқитади, хаммом, уй, саройлар бунёд қилади, боғ бунёд қилади. Нихоят, ишлари гуркираб кетган кунлардан бир куни тахт ясатиб, унда осмонга кўтарилади.

А.Навоийнинг “Тарихи мулки аҷам” номли асарида Жамшиднинг буюк кашфиётлари сўнггида улуғ кун Наврӯз ихтиро қилинганлиги баён қилинади.

Беруний келтирган афсона бўйича ҳам Наврӯз улкан ишлар қилган Жамшид шохга боғланади. “Жамшид ўзига арава ясаб олгач, ўша куни аравага чиқиб олди, жинлар ва шайтонлар уни хавога кўтариб, бир кунда Дамованд тоғидан Бобилга олиб бордилар. Одамлар бу ажойиб воқеани кўргач, ўша кунни хайит қилдилар ва Жамшиднинг (аравада учишига) тақлид қилиб арғимчоқларда учдилар”.

«Наврӯз» нинг пайдо бўлиши ҳақидаги бундай афсоналарни турли нуқтаи-назарда талқин қилиш мумкин. Бироқ масалага илмий ёндашадиган бўлсак, “Наврӯз” нинг юзага келиши ҳар томонлама илмий асосланган коинот

ва табиат қонуниятлари, яъни қуёшнинг ҳамал буржиги кириши, кеча ва кундузнинг вақт жихатидан баробар бўлиши, кундузнинг узая бошлаши, табиатда жонланишнинг бошланиши, баҳорнинг келиши билан боғлиқ бўлган. Бунинг устига, “Наврӯз” нинг чуқур илдизларига мурожаат қилсак, у энг қадимий даврларда ибтидоий одамларнинг дехқончиликка ўтганидан сўнг далаларда янги иш мавсуми бошланишидан олдин ўтказиладиган баҳор байрамларига бориб тақалади.

Бизгача етиб келган қадимий манбалардан шу нарса равшанки Эрон, Урта Осиё ва Афғонистонда “Наврӯз” байрамини ўтказиш Ахмонийлар даврида (милоддан аввал 6-асрларда) кенг тарқалгани маълум бўлди. Агар шундай бўлса “Наврӯз” нинг тарихи 26 аср ва ундан ортиқ вақтга эгадир.

Зардуштийлик календари бўйича февраль ойининг 1-куни – “Кичик Наврӯз” (ёки Оммавий Наврӯз) бошланган, 6-куни эса “Катта Наврӯз” уюштирилган. Сосонийлар сулоласи даврида бу икки “Наврӯз” бирлаштирилиб, кичик ва катта “Наврӯз” ўртасидаги барча кунлар байрам деб эълон қилинган.

Вақт ўтиши билан “Наврӯз” байрамини нишонлаш бир ойгача чўзилган. Беруний қуйидагиларни баён қилади: “Кейинги подшоҳлар бу ой, яъни фарвардин моҳнинг барча (кунлари) ни хайитга айлантириб, уларни 6 га тақсим этдилар. 1- беш кун подшоҳлар учун, 2-си улуғ кишилар учун, 3-си подшоҳларнинг ғуломлари учун, 4-си хизматкорлари учун, 5-си халқ оммаси учун, 6-си чўпонлар учун”.

Подшоҳлар ўзлари учун белгиланган 1-беш кунни қуйидаги тартибда , яъни 1-кун "Подшоҳ Наврӯз куни хайитини бошлаб, одамларга ўзининг халқни қабул қилишини билдиради. 2-куни мартабаси жуда юқори кишилар, яъни дехқонлар ва машхур (хонадон) ахллари қабул қилиниб, 3-куни отлиқ сипоҳлар

ва улуғ донишмандлар учун, 4-куни эса ўз ўғиллари хамда қарамоғидаги кишиларни қабул этиш учун ўтиради. 5-куни ўзи учун Наврўз қилади".

Оддий халқнинг милодгача бўлган “Наврўз” ни нишонлашда ўзига хос одатлари бўлган. Масалан, бир –бирларига шакар ва ширинликлар ҳадя қилишган, гуллар тақдим этишган, бир-бирларига сув сепилган, байрам арафасида 7 хил дон (буғдой, арпа, жухори, гуруч, нўхот, мош, ловия) дан гўжа тайёрланиб, кўни –кўшни, қариндошларга тарқатилган. Булардан ташқри эронийларда “С” харфи билан бошланадиган 7 хил ўсимлик уруғидан ўстирилган кўкатлар билан дастурхон безатилган. Шунингдек, қуритилган мевалардан тайёрланган шарбат, бўялган тухумлар ва бошқа ноз-неъматлар қўйилган. Арвохлар руhini шод этиш учун шамлар ёқилган. Катта идишга сув тўлдирилиб, унга кўк барг ёки кўкат солиб қўйилган. Бу одат янги йил ҳосилдорлик ва мўл-кўлчилик йили бўлсин, деган истакни билдиради.

Беруний “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” китобида сувга бағишланган одатлар, хайитлар ҳақида кўп тўхталган. Лалмилкор ерларда “Сув хотин” “Суст хотин” маросими шаклланган. Бундай одатларда, одамлар бу йил сувли, ҳосилдор бўлсин деб бир-бирларига сув сепганлар. Бу одат форишликларда ҳозирги кунларгача сақланиб қолган.

Бунда қишлоқ аёллари катта қўғирчоқ ясаб унга қари кампирнинг кўйлагини кийдиришган, сўнгра махсус қўшиқлар айтишиб, қўғирчоқни далалардан, кўчалардан, кўтариб ўтиб, ҳар бир хонадонга олиб киришган. Маросим катнашчилари “Суст хотин” қўшиғини айтиб, уйларга киришганида уй эгалари уларни хурсандчилик билан қаршилаб, албатта қўғирчоқ устидан сув сепишган, ўз имкони доирасида хайр-эхсон қилишган.

Беруний берган маълумотларга қараганда, Хоразмда “Вахшангом” деб аталувчи хайит бўиб, у Вахш ва Жайхун сувига бағишланган. Бу куни одамлар

Жайхун дарёсига бориб чўмилишган. Куз мавсумида нишонланадиган катта байрамлардан “Меҳржон” ва “Тиргон” байрамларидир.

Беруний ёзишича «Қуёш ва ой фалакнинг икки кўзи бўлганидек, Наврўз ва Меҳржон замоннинг икки кўзидир». Демак “Наврўз” баҳорда кун ва туннинг барабар келишида нишонланса, “Меҳржон” - куздаги тенг кунликда нишонланадиган байрам бўлган. “Наврўз” куни табиатда жонланиш бошланса, “Меҳржон” куни ўсувчи нарсаларнинг етилиши чегарасига етиб, ўсиш моддаларининг ундан узилиши содир бўлган.

“Меҳржон” байрамидан сўнг одамлар қишга тайёргарлик кўра бошлаган. “Хуросон подшоҳликларида шу куни отлиқ аскарларга кузлик ва қишлик кийим бериш расм бўлди”, деб ёзади Беруний.

“Тиргон” байрами куз бошида йиғим - терим бошланишидан олдин ўтказиладиган байрам. “Тир” сўзи “куз” деган маънони билдиради.

Агар баҳор сўнггида ва ёзда сувга эътиқод қилиш одатлари кенг тарқалган бўлса, кеч куз, қиш ва эрта баҳорда уюштириладиган барча байрам ва маросимларда олов ва гулхан ёқиш одат бўлган.

Зардуштийликнинг энг йирик байрамларидан “Сада” байрами бўлиб, у оловнинг кашф этилишига бағишланган.

Фирдавсийнинг “Шохнома”сида “Сада” байрамига асос солингани хақида махсус боб бор. Унда ёзилишича адолатпанох Хушанг бир гуруҳ кишилар билан тоққа бораётганида тўсатдан бахайбат илонга дуч келади. Хушанг катта тош отади, бироқ тош илонга тегмай қоятошга бориб тегеди ва бирдан тошлар орасидан учкун ва олов чиқади. Шу ходисадан сўнг Хушанг оловни қандай хосил қилишни кашф этади:

Мавжуд манбаларга асосланиб “Сада” байрами қиш мавсумида ўтказилганлигини яққол билса бўлади. Бироқ баъзи тарихий манбаларда бу байрам қиш бошланишида, бошқаларида қаттиқ совуқ кунлар бошланишидан

олдин, яъни 22 декабр куни, энг қисқа кун ва энг узоқ тун бўлганда, яна бир манбаларда қишки совуқлар тугаганда ўтказилиши ҳақида маълумотлар берилади. Бундан келиб чиқадики, қиш вақтидаги барча байрамларда олов, гулхан ёқиш одат бўлган. Уларнинг энг каттаси “Сада” бўлган бўлиши мумкин.

Балки “Сада” байрами қишнинг охирида ўтказилган бўлиши ҳам мумкин. Беруний бу тўғрида қизиқарли маълумотларни келтиради. Айтилишича, шу куни қиш жаханнамдан дунёга чиқади. Шунинг учун олов ёқиб алангалатиш, шу оловларга ёввойи хайвонларни ташлаш, аланга ичига паррандаларни учуриш ва олов атрофида ичимликлар ичиб, ўйин – кулги қилиш подшоҳлар маросимларига айланади.

Исломгача бўлган даврда қизиқарли байрамлар кўп бўлган. Улардан бири аёллар байрамидир. Бу байрам “Рўзи исфандармуз” деб аталган. Бу ҳақда Беруний: “ўтмиш замонларда бу ой ва бу кун хотинлар ҳаётига хос бўлиб, эрлар уларга эхсон қилар эдилар”, - деб ёзади. Исфандармуз сўзининг маъноси “ақл” ва “мулоҳаза” демакдир. Исфандармуз солиха, номусли, яхши ишлар қилувчи ва эрига муҳаббатли хотинга вакил бўлган фариштанинг номи ҳамдир.

Байрам ва хайитлар кишиларни она-табиатга қайтаради, табиат бойликлари ва гўзалликларини тушуниш ва қадрлашга ўргатади.

Савол ва топшириқлар

1. Ибтидоий давр маданий-маърифий фаолият генезиси ҳақида тушунтириб беринг.
2. Диний эътиқодларнинг пайдо бўлиши ва улар билан боғлиқ одат, маросимлар.
3. Зардуштийлик дини ва унинг фалсафаси . Зардуштийлик дини билан боғлиқ маданий-маърифий фаолият шакллари ва масканлари ҳақида гапириб беринг.

4. Марказий Осиёда қадимий ёзувларнинг пайдо бўлиши ҳақида нималарни биласиз?

Адабиётлар:

1. Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. - Т., 1998.
2. Каримов И. «Жамиятимиз мафкураси, миллатни – миллат, халқни – халқ қилишга хизмат этсин» // «Тафаккур» № 2.1998
3. Бойназаров Ф. Ўрта Осиёнинг антик даври.Т., «Ўқитувчи»,1991.
4. Жабборов И. Ўзбек этнографияси. Т., «Ўқитувчи»,1994.
5. Соатов Б.,Хусанов А. Ибтидоий ва қадимги шарқ маданияти.1996
6. Қорабоев У.Х. Ўзбек халқи байрамлари. «Шарқ»,2002.

1. 2. ЎРТА АСРЛАРДА МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ ФАОЛИЯТ

IX-XII аср Марказий Осиё ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги энг ёрқин босқичларда бири хисобланади. Бу даврда у жаҳон маданияти тараққиётининг энг йирик ва марказий ўчоғига айланиб, кейинги давр Шарқ ва ғарб маданий тараққиёти ривожига самарали таъсир кўрсатади. Марказий Осиёлик олимлар яраган асарлар жаҳон илм-фанининг нодир ёдгорлигига айланади.

IX-XII асрлар маданий тараққиётига ислом динининг таъсири нисбатда кучли бўлган. Исломнинг ўзлаштириши натижасида ерли аҳоли ўртасида араб тилини, ислом назариясини ва шариат аҳкомларини, исломнинг ҳуқуқий асосларини ўрганишга бўлган қизиқиш мисли кўрилмаган даражада кучайиб кетади.

Бу давр маданиятининг ривожланиши албатта, ерли халқ вакилларининг ҳокимият тепасига чиқиши билан ҳам боғлиқдир. Чунки сиёсий

хокимиятнинг маҳаллий ҳукмдорлар қўлига ўтиши, биринчидан, мамлакатни иқтисодий-сиёсий жихатдан мустаҳкамлаш, иккинчидан, миллий эътиқодлар ва кадриятларни қайта тиклаш, учинчидан, бошқа мамлакатлар ҳудудлари билан маданий ва савдо-сотиқ алоқаларини даслаб тиклаши, сўнгра янада ривожлантириш, тўртинчидан илмий бадиий тафаккур ва ижодкорликнинг рўёбга чиқишга имконият яратиб беради.

VIII аср охирларига келиб араб халифалигида сиёсий танглик

Танглик вужудга келади. ўзаро ички низолар, сиёсий мустақилликка интилишлар халифалик хокимиятини кучсизлантириб қўяди. Натижада халифаликнинг Мовроуннахр ва Хуросонда давлатни бошқариш ишларига маҳаллий ҳукмдорларни жалб қилиши кучаяди. Халифа Маъмун хуросонлик ва мовароуннахрлик ҳукмдорларни айрим вилоятларга ноиб қилиб тайинлайди. Улар эса ўзларига берилган вилоятларни мустақил бошқара бошлайдилар. Шу боисдан дастлаб Тоҳирийлар, сўнгра, Сомонийлар давлати вужудга келади.

Бу даврда суғорма деҳқончилик кучайиб, суғориш муҳандислиги ривожланади. Махсус мироб - муҳандислар қатлами пайдо бўлади. Давлатнинг ҳарбий куч - қудратини оширишга бўлган интилиш эса, чорвачилик, жумладан, йилқичиликнинг ривожланишига олиб келади, қурол - аслаҳа тайёрлаш учун қилинган ҳаракат натижасида ҳунармандчилик тараққий этади. Шаҳарларда қуролсозлар маҳаллалари пайдо бўлади. Шунингдек тўқимачилик, кулолчилик, дегрезлик, чиламгарлик, мисгарлик, заргарлик, шишасозлик ва дурадгорлик, от - абзал анжомларини тайёрлаш ривожланади. Шаҳарларнинг қиёфасида туб ўзгаришлар рўй беради. Улкан ва ҳашаматли бинолар, масжидлар, миноралар, мадрасалар, мақбаралар, хонақохлар, карвонсаройлар, арклар, кўшклар қурилади. Хитой, Хиндистон, Эрон, Ироқ, Кичик Осиё, Сибир, Волга дарёси бўйлари ва бошқа мамлакатлар ҳамда ҳудудлар билан бўладиган савдо-сотиқ алоқалари юксалади.

Юқори тараққиётга эга бўлган мамлакатлар даражасига чиқишга бўлган ҳаракат авж олади. Юқори маданий жихатдан юксалган халқларнинг тили, тарихи ва маданиятини ўрганишга бўлган қизиқиш нихоятда ошиб кетади. Исломни қабул қилган мамлакатларда араб тили ҳукмрон тилига айланади. Фан ва адабиёт, Қуръони Каримнинг араб тилида бўлганлиги, унинг сура ва оятлари араб тилидан бошқа тилларга ўтирилмаганлиги, уларнинг мазмунини тушуниб етишга бўлган интилиш, араб тилига бўлган қизиқиш ва уни ўрганишни янада кучайтиради. Натижада ерли аҳолининг илм-фанни эгаллашга, араб тилини ўрганишга бўлган қизиқиши илми-толибларни халифаликнинг маданий жихатдан ривожланган марказлари ҳисобланувчи Бағдод, Басра, Дамашқ, Қоҳира, Хамадон, Балх, Машҳад, Нишопур, Марв каби шаҳарларига бориб таълим ола бошлашга ундайди.

Турли халқлар маданиятини чуқур ўрганган илми-толиблар ўзлари мансуб бўлган этнослар маданиятини бир-бирига яқинлаштирадilar. Ислом оламида кенг ёйилган тасаввуф, ҳадисшунослик, адабиёт, тил ва бошқа айрим фанлар ривожига сезиларли таъсир кўрсатадилар. Бу эса миллий-маданиятларнинг миллий қобикдан чиқиб, ҳудудий-минтақавий маданият даражасига кўтарила бошлаганлигининг муҳим бир белгиси эди.

Бунга муайян ҳудудда туғилиб, тарбия топган алломалар-Имом ал - Бухорий ва Ат-Термизийларнинг муҳаддисликда, Бурхониддин Марғинонийнинг фикҳшуносликда, Аҳмад Яссавий ва Нажмиддин Кубронинг тасаввуфда, Замахшарийнинг араб тилида, Махмуд Қошғарийнинг турк тилида, Юсуф Хос Хожиб ва Аҳмад Югнакий, Рудакий ва Фирдавсийларнинг адабиётда ислом минтақавий маданиятларининг ривожига таъсир кўрсата олганликларини мисол қилиб олиш мумкин.

Бу давр маданияти тараққиётининг иккинчи бир муҳим белгиси-миллий маданиятнинг ривожланиб, минтақавий, сўнгра умумжаҳон маданияти

тараққиётига кўрсатган таъсири билан характерланади. Бунга мисол тариқасида Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Ибн Сино ва Берунийларнинг фаолиятини кўрсатиш мумкин. Демак, кўпгина Марказий Осиёлик олимлар жаҳон маданияти, фани ва фалсафий тафаккурини ўрганиш натижасида миллий ва минтақавий маданий тараққиётдан умумжаҳон маданияти тараққиёти даражасига кўтарила оладилар ва кейинги даврлар умумбашарий маданий тараққиёт жараёнига туртки берадилар.

Хулоса қилиб айтганда бу давр маданияти, биринчидан, исломни қабул қилган ўлкалардаги иқтисодий ривожланган шаҳарларга бориб илм ўрганиш ва ўргатиш - илм соҳиблари ва илми-толибларнинг эркин ҳаракатланиши учун имкониятларнинг мавжудлиги, иккинчидан, миллий маданиятларнинг қобиғидан чиқиб, бошқа халқлар маданияти ютуқларидан баҳраманд бўлиш, бошқа халқлар маданиятини бойитиш ҳамда ундан қувват олиш имкониятларининг мавжудлиги, учинчидан, савдо - сотиқ билан шуғулланувчи савдогарлар, ислом ғояларини ёйувчи машойихлар, дарвешлар, муридлар, мударрислар ва толиби-илмларнинг «мусулмон маданияти» ни бутун ислом оламига ёйиш имкониятларига эга бўлганликлари, тўртинчидан, ўша давр ҳукмдорларининг фан ва маданиятнинг ривожланишига ёрдам бериш, олиму-фузалоларга ғамхўрлик қилиб, уларнинг кенг кўламда тадқиқот ишларини олиб боришларига имконият яратиб берганликлари каби хусусиятлари билан ажралиб туради.

Фанда IX-XII асрлар Марказий Осиё маданий тараққиётини «Илк Уйғониш даври маданияти» номи билан аташ қабул қилинган.

Уйғониш даври-бу энг аввало ижтимоий тараққиётда ишлаб чиқариш муносабатларининг ҳам, маънавий тараққиётнинг ҳам янги бир босқичга ўтиш давридир, яъни эски ишлаб чиқариш муносабатлари ва маънавий ҳаётдан янгисига ўтишдир.

IX-XII асрлар Мовароуннахр ва Хуросонда вужудга келган Сомонийлар, Қорахонийлар, ғазнавийлар, Салжукийлар, Хоразмшоҳлар давлатлари энг аввало иқтисодий жихатдан юксалишга эришдилар. Сўнгра ислом маънавиятига асосланган маданий тараққиётни вужудга келтирдилар. Маънавият асослари ҳисобланган эътиқод яқдиллиги, сиёсий бошқарув асослари, қонун устунворлиги, ахлоқий камолот, ақл-идрок такомили, маърифий баркамоллик ва фан тараққиёти босқичига чиқа олдилар.

Шарқ уйғониш даври маданиятининг асосий хусусияти ва моҳияти инсон маънавиятини юксалтиришга, унинг маънавий эҳтиёжларини қондиришга барча имкониятларнинг қаратилганлигидан иборат бўлса, ғарб уйғониш даври маданиятида моддий эҳтиёжлар ва манфаатлар қондиришга асосий эътибор берилганлиги билан фарқланади. Агар Шарқ ва ғарб маънавиятига эътибор берилса, Шарқда маънавий баркамол инсонни шакллантиришга эътибор берилганлигини, кишилар ўртасидаги муносабатлар ахлоқий баркамолликка, диёнатлик асосига қурилганлигини кўриш мумкин. ғарб маданиятида асосий эътибор кишининг моддий жихатдан таъминланганлигига қаратилади. Шу боисдан ғарбда кўпроқ шахсий манфаат устунлик қилади.

Иккинчи томондан барча Уйғониш даврлари маданиятлари тараққиёти бошида ўша давр ҳукмдорларининг ўзлари турганлар. Агар ғарб ва Шарқ Уйғониш даврлари маданиятини бир-бирига солиштирсак, ғарб Уйғониш даври маданиятининг энг гуллаб-яшнаган маркази-Флоренция шаҳрида, шаҳарнинг энг бой-бадавлат кишиси, банкир Козима Медичи турганлигини кўрамиз. Шарқ Уйғониш даври маданияти ривожланган пайтда ўша даврнинг энг бадавлат кишилари ҳисобланган ҳукмдорлар-халифа Хориун ар-Рашид, унинг ўғли Маъмун, сомонийлар, қорахонийлар ва бошқа сулолаларнинг вакиллари кўрамиз. Улар исломнинг мустаҳкамланишига, маърифатнинг тарқалишига, турли хил фан соҳаларининг ривожланишига бошчилик қилганлар. ўзларининг

пойтахтларига ўша даврнинг кўзга кўринган олимлари, фикҳшунослари, мухаддислари, тарихчилари, шоирлари, меъморлари, санъаткорларини тўплайдилар. Махсус илм марказлари, кутубхоналар, мадрасалар барпо этадилар. Уларни маблағ билан таъминлаб турадилар. Шу боисдан IX асрдан бошлаб илм-фан, адабиёт ва санъат, меъморчилик ва теология юксак даражада ривожлана бошлайди.

Уйғониш даври маданиятининг яна бир муҳим хусусияти-турли фан соҳаларида ҳақиқий демократик жараённинг рўй берганлигидир. ўша даврнинг буюк алломалари - илм-фан фидойилари миллати, диний эътиқодлари қанақа бўлишидан қатъий назар, ягона мақсад-фанларни ривожлантириш учун курашадилар. Юнон, яҳудий, араб, форс, турк, хинд, хитой, византия ва бошқа халқлардан етишиб чиққан олимлар шарқнинг Бағдод, Дамашқ, Куфа, Басра, Бухоро, Самарқанд, Урганч, Марв каби маданият марказларида тўпланишиб, фаннинг турли соҳалари бўйича тадқиқот ишлари олиб борганлар.

Умуман олганда, Уйғониш даври маданий тараққиётининг хусусияти-ижтимоий ва маънавий тараққиётда муайян этник бирликларнинг миллий маданиятни, миллий қадриятларни қайта тиклаш ва юксалтиришга бўлган юқори даражадаги бунёдкорлик интилишлари билан характерланади.

Урт Осиё ва Хуросон ҳудудларидан етишиб чиққан кўпгина мухандислар, фикҳшунослар, ислом назарийчилари ҳали шаклланиб улгурмаган ислом динининг назарий жихатдан мустахкамланишига жуда катта улуш қўшдилар. Чунки, IX аср бошларигача «Қуръони Карим»ни таҳлил қилиш, суралар ва оятларни назарий жихатдан асослаш шаклланиб улгурмаган эди. Оятлардаги кишилар ҳали тушуниб етолмаган, мунозарали жихатлари мавжудлиги сабабли турли хил мазҳаблар ва ҳатто, Қуръони Каримнинг яратилганлиги ёки Оллоҳ томонидан Муҳаммад пайғамбарга ваҳий қилинганлиги устида айрим

тортишувлар (мутакалимлар ва муътазиллар ўртасида) бежиз вужудга келмаган эди.

Шу боисдан ҳам IX асрдан бошлаб энг аввало «Қуръон»ни талқин қилиш, «Хадис»ларни тўплаш, шариат қонунларини ишлаб чиқиш ва ислом оламида унинг устиворлигига эришиш, исломнинг фалсафий асосларини яратиш каби долзарб масалалар хал қилина бошланди.

Бу вазифаларни амалга оширишда буюк аجدодларимиз-Имом Бухорий, Ат-Термизий, Бурхониддин Марғиноний ва ўрта Осиёдан етишиб чиққан бошқа кўплаб машхур сўфийлар, уламолар, шоирлар, тилшунослар, файласуфлар улкан хисса қўшдилар. Хуллас, IX аср исломнинг назарий ва амалий жихатдан мустахкамланиши ва Хадис илмининг «олтин асри» бўлиб қолади.

IX асрдан бошлаб ислом оламида хадисшунослик илми, яъни хадисларни тўплаш, уни ўрганиб, таҳлил қилиб ва тартибга солиш ривожланади. Хадисшунослик илмининг ривожига ислом оламида «Хадис илмининг амири» номини олган Имом Бухорий муҳим роль ўйнайди. Уислом назарияси ва хадисшунослик илмига оид 29 га яқин асар ёзади. Унинг «Ал Жомеъ ас-Сахийх», «Ал адаб ал-Муфрад», «Ат Тарих ас - Сағир», «Ат Тарих ал-Кабийр», «Китоб ал-Илал», «Китоб ал - Куна» каби асарлари Имом Бухорийни ислом оламига машхур қилади. Айниқса, унинг 4 жилдлик «Ал Жомеъ ас-Сахийх» («Ишончли тўплам») асари мусулмон оламида «Қуръони Карим»дан кейинги иккинчи манба ҳисобланади.

Имом Бухорий тўплаган хадислар фақат ислом таълимотига оид умумий қонунларни акс эттирибгина қолмай, уларда меҳр-муҳаббат, сахийлик, очик кўнгиллик, ота-она, аёллар ва катталарга ҳурмат, етим-есирлар ва ожизларга мурувват, фақир-бечораларга ҳиммат, ватанга муҳаббат, меҳнатсеварлик, ҳалоллик ва дўст-биродарлик каби умуминсоний ахлоқ нормаларини тарғиб қиливчи, уларнинг мазмун ва моҳиятини акс эттирувчи қомусий асардир. Унда

нима яхши-ю, нима ёмон, нимани бажариш мумкин-у, қайси бирларини бажармаслик афзаллигини, нималардан ўзини тийиш зарурлигини кўрсатувчи панд-насихат ва ўғит кабилар асосий ўрин эгаллайди. (қаранг: У.Уватов. Донолардан сабоқлар. Т., 1994.10-бет).

Имом Бухорийнинг энг яқин шогирди ва маслахатгўйи Имом ат-Термизий бўлган. У хадисшунослик илмига оид «Ал Жомеъ ас-Сахийх», «Ал Жомеъ ал-Кабийр», «Сахийх ат-Термизий», «Сунан ат-Термизий» каби 10 дан ортиқ асар ёзади.

Ат-Термизий ҳам ўз устози имом Бухорий сингари ўзи тўплаган хадисларни тоифаларга бўлиб, сахийх (ишончли, тўғри), хасан (яхши), мақбул ва заиф (бўш) каби гуруҳларга ажратиб таҳлил қилади. Ат-Термизийнинг «Ал Жомеъ ас-Сахийх» асари қуйидаги бобларни ўз ичига олади: тахорат, намоз, закот, рўза, хаж, жаноза, никох, эмизиш, талоқ, савдо-сотик, қозилик ахкомлари, таомлар ва ичимликларни истеъмол қилиш меъёрлари, товон тўлаш, меъёр, қурбонлик, назр-ниёз, иймон, жиход, хайр-эхсон ва саховат, табобат, фарзлар, васиятномалар, тақдир, жаннат сифатлари, илм, одоб ва ахлоқ, Қуръон фазилатлари, қироат, тафсир ва бошқалар.

Умуман олганда, ҳамюртларимиз Имом ал-Бухорий ва ат-Термизийлар ўзлари яратган асарлари билан нафақат ислом олами маданий тараққиётига, балки умуминсоният маънавияти тараққиётига улкан таъсир кўрсата олганлар.

IX асрдан бошлаб ислом оламида суфизм тариқати вужудга келади. Тасаввуф дастлаб покланиш, тарки дунёчилик орқали тақвадорликка эришиш тарзида вужудга келади. Улар дабдабали ҳаётдан юз ўгириб, бориға қаноат қилиш, дарвешлик ёки зохидлик йўлини тутишни танлайдилар. Суфизмнинг дастлабки вақллари ҳатто, одамлар орасида бўлиш, улар билан мулоқат қилишда турли хил гуноҳ сўзларни тингламаслик, уларнинг ғам-аламларига, хурсандчиликларига шерик бўлмаслик, кўнгил хаваси майлига тушиб

қолмаслик, яъни кулоқ, кўз, тан гунохларига ботиб қолмаслик учун одамлардан узоқроқда яшашни, хилват жой танлаб, ёлғиз Оллох зикрида бўлишни ихтиёр этадилар.

Сўфийнинг бирдан-бир мақсади ҳар томонлама покланиб илохий рух билан қўшилиб кетишдир. Тасаввуфда илохий рух ғояси ҳар бир суфийни ҳаракатга кетирувчи қудратли куч ҳисобланади, яъни инсон руҳи Оллох томонидан берилган. Демак, илох ато қилган рух яна унга қўшилиб кетиши керак. Лекин бу қўшилиш осонгина амалга ошмайди. Бунинг учун инсон худо ато қилган умри давомида ўз руҳини камолга етказиб, Оллохга бўлган ишқини қалбида сақлаб, унинг дийдорига эришишга ўзини бағишлаганлигини исбот этиши зарур.

Сўфизмнинг хусусияти - инсонни камолотга эришишига ундашдир. Инсон тариқат йўлига кирар экан табора камолотга эриша боради, софдил донишмандга айлана боради. Инсон тасаввуф йўлидан бораркан, ўзидаги ярамас иллатларни йўқотиб, такомил босқичига кўтарила боради.

Сўфизм ўзига ислом, насронийлик, буддавийлик, хиндуизм ва бошқа динлардаги ахлоқий комиллик орқали худога етишиш каби идеал мақсадни ўзига мужассамлаштиради. Демак, сўфизмда ахлоқий камолотга эришишдек умумбашарий идеаллар мужассамлашган.

Шу боисдан тасаввуфдаги ҳар бир тариқат асосчилари илохий ишққа эришишнинг тартиб қоидаларини ишлаб чиқдилар.

IX асрга келиб суфизмнинг назарий асослари, яъни ўз-ўзини чиниқтириш, тарбиялашнинг амалий - рухий машқлари ва йўллари ишлаб чиқилади.

Тасаввуф X-XI асрлардан бошлаб Эронга, сўнгра, Мовароуннахрга тарқалади. Унинг кенг кўламда ёйилишида ўрта аср ақоид мутафаккирларидан Ҳаким Термизий, Абу Хамид ғаззолий, Юсуф Хамадоний, Абдуҳолик

ғиждувоний ва Ахмад Яссавий, Нажмиддин, Кубров каби тариқатчиларнинг хизматлари каттадир.

Тасаввуфнинг Яссавийлик тариқатига асос солган Ахмад Яссавий ўзининг «Хикматлар» асарида тасаввуфнинг асл мохияти ва ислом динининг қонун - қоидалари ҳамда урф-одатларининг мажмуи ҳисобланган шариатни атрофлича асослаб беради. Шунингдек, Ахмад Яссавий тасаввуфнинг маслаги ҳисобланган тариқатни, рухий-маънавий камолотнинг асоси бўлган маърифатни ва камолотга етишишнинг йўли ҳисобланувчи ҳақиқатни асослаб беради.

Ахмад Яссавийнинг таъкидлашича, ҳақиқатга эришмоқ учун маърифатга эга бўлиш, маърифатга эришмоқ учун тариқатга амал қилмоқ, тариқатга амал қилиш учун шариатга бўйсунуш талаб қилинади. Лекин Ахмад Яссавий камолотга эришмоқ учун ушбу тўрт йўлни босиб ўтувчи ҳар бир солиқ таркидунёчилик қилиши, фоний дунё роҳатларидан воз кечиши, узлатда тоат-ибодат йўлида захматлар чекиши зарурлигини таъкидлайди.

Нажмиддин Кубро Хоразмда «кубровия» сулукига асос солади. Кубровия сулукининг асосида «тавба», «зухр» («мол-дунёдан воз кечиш»), «таваккул» («оллох йўлида»), «қаноат», «узлат», «зикр», «таважжух», «сабр», «муракаба» («камол топиш») ва «ридо» («ҳаққа етиш») каби бажарилиши шарт бўлган қонун-қоидалар ифодаланади.

Кубровия тариқатининг мохияти-Оллох дийдорига етмоққа қарор қилган солихнинг камолотга эришмоғи, камолот йўлида машаққатли меҳнат қилиши ва бу жараёнда фоний дунё ноз-неъматларидан баҳраманд бўлишга руҳсат этилганлигидир.

Кубровийлик тариқатининг энг муҳим хусусияти-сўфийнинг доимо халқ билан бирга бўлиши, ўзи яшаётган юртни химоя қилишга даъват этишидир. Шу боисдан Нажмиддин Кубро Чингизхон қўшинлари Хоразмга ҳужум қилганда,

халқ билан бирга бўлади ва қўлига курол олиб, ўз шогирдлари ҳамда издошлари билан бирга босқинчиларига қарши курашади ва шахид бўлади.

Нажмиддин Кубро ўзининг «Фавоих ал-жамол ва фатотих ал-жамол» («Жамолининг муаттарлари ва камолотнинг эгалари»), «Ал-усул ал-ашара» («ўнта қонун ва қоидалар») номли асарларида ўз сулукининг асосий моҳиятини очиб берган ва сўфийлик таълимотининг ривожига улкан хисса қўшган.

Сўфизмнинг Урта Осиёда кенг тарқалиши ва ислом оламига кенг ёйилган яссавийлик, кубровийлик, кейинчалик нақшбандийликнинг вужудга келишига асосий сабаб, сўфийлик тариқатининг маҳаллий халқларнинг анъанавий эътиқодлари, сиғиниш элементларини инкор қилмасдан ўзига сингдириши ва маҳаллий шарт-шароитларга мосланувчанлиги ҳисобланади.

Марказий Осиёлик бир қатор шоирлар илк Уйғониш даври араб адабиётининг ривожланишига улкан хисса қўшдилар. Абу Мансур Ибн Абдумалик Ас-Саолибийнинг «Аср ахли фозиллари ҳақида замона дурдонаси» ва «Татиммат ал - Йатимат» асарларида берилган маълумотларга кўра, Марказий Осиёлик 130 га яқин шоирлар ривожланишига катта улуш қўшадилар.

Уч тилда ривожланган адабиёт ўша даврнинг долзарб муаммоларини, кишиларнинг диний эътиқодлари, табиат ва ижтимоий тараққиётига, илм ва маърифатга муносабатларини турли-туман ўзига хос услублар орқали ёритиб беради. Натижада поэзиянинг маснавий, ғазал, рубоий, қитъа ва бошқа жанрлари, дидактик достонлар, суфизм шеърияси кенг ривожланади. Бу давр адабиётининг асосида Уйғониш даврларига хос хусусият - инсон муаммоси, унинг ақл-идроки, ахлоқ - идроки, ахлоқ - одоби ва маърифатга бўлган интилишлари ётган. IX-XII асрлар адабиёти сарой қошида шаклланган. Натижада дастлаб мадҳия шаклидаги қасидалар, ботиний ишқ-мухаббатни тараннум этувчи ғазаллар, май ва айш-ишрат мавзуларидаги рубоийёт, муайян

шахслар, айниқса, ҳукмдорлар ва улар атрофини ўраб олган амалдорларнинг рақибларини ҳажф остига олиш кучаяди. Бу дунёнинг бевафолиги, барча нарсаларнинг ўткинчилиги мавзуларидаги, яъни зоҳидлик руҳидаги шеърят ривожланади.

Ислом динининг ёйилиши Марказий Осиё меъморчилиги ва халқ амалий санъат тараққиётига кучли таъсир кўрсатади. Меъморчилик ва халқ амалий санъатида янгича турлар ва уларни яратишнинг янгича услублари вужудга келади. Кўпгина меъморчилик ёдгорликлари ислом дини хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда қурила бошланган бўлсада, ўзида ислом динигача бўлган азалий анъаналарни ҳам сақлаб қолади. қурилиш (меъморчилик) санъати анча такомиллашади. Бу даврда Самарқанд, Бухоро, Урганч, Термиз, ўзган, Марв каби шаҳарларда саройлар, масжидлар, хоноқоҳлар, мадраса ва миноралар, тим ва сардобалар қурилган. Айниқса, нақшинкор меҳмонхоналар, кўркам ва сўлим истирохат боғлари қуриш авж олган.

IX-XII асрлар меъморчилигининг яна бир хусусияти-шаҳар маркази-Шахристонларнинг вужудга келганлигидир. Шаҳар марказида турли саройлар, мақбаралар, мадраса ва масжидлар, йирик бозорлар, карвонсаройлар ва савдо расталари барпо этилади.

Исломнинг Марказий Осиёга кириб келиши анъанавий тасвирий санъатда туб ўзгаришлар рўй беришига олиб келган бўлса, наққошлик, ганчкорлик, ўймакорлик, кандакорлик ва бошқа халқ амалий санъатларининг бойишига таъсир кўрсатади.

Бу давр Марказий Осиё халқлари маданиятининг юксалиши ҳудудий чегарадан чиқиб, минтақа, сўнгра умумжаҳон маданияти тараққиётига кучли таъсир кўрсатилганлиги билан характерланади.

IX-XII асрлар маданий тараққиёти кейинги давр Европа уйғониш даври маданиятига кучли таъсир кўрсатиб, европаликларнинг ўтмиш маданий

меросига, янги давр ижтимоий-табiiй тараққиётига бўлган муносабатларнинг ўзгаришига таъсир кўрсатади. Шарқ Уйғониш даври маданиятида асосий эътибор инсон маънавий дунёси такомилига қаратилади. Комил инсон, ҳаққа интилишга чорлаш, имон ва эътиқод яқдиллиги, фалсафий тафаккур, санъат ва адабиётнинг барча кўринишларининг асосий мавзусига айланади.

Шарқ Уйғониш даври маданияти ва маънавияти такомилдан хулоса чиқарган Европа Уйғониш даври мутафаккирлари, асосий эътиборни нафақат инсон ақл-идрокига қаратадилар, балки унинг моддий манфаатдорлигига ва табiiй тараққиёт қонуниятларини очишга ҳам қаратадилар.

Илк Уйғониш даври маданияти фан, адабиёт, санъат ва меъморчиликда инсоният ижоди махсулининг энг ноёб ёдгорликлари ва асарларининг яратилишига, кейинги даврлар мутафаккирларининг илхом манбаига айланган, нафақат ислом дунёси халқлари, балки умумбашариятнинг абадий ёдгорлигига айланган асарларнинг вужудга келишига сабаб бўлган. Бу давр маданияти кўпгина этносларнинг ўзлигини англаб етишларига, этник бирлик сифатида шаклланишига ёрдам берган.

Илк уйғониш даври, яъни IX-XII асрларда Мовароуннахр ва Хуросонда гуркираб яшнаган маданий ҳаёт Муғул босқинчилари томонидан яқсон қилинади. Маданий-иқтисодий жиҳатдан ривожланган шаҳарлар, обод қишлоқлар, ям-яшил боғлар харобга айлантирилади. Илм-фан масканлари, маънавият ва маърифат ўчоқлари ҳисобланувчи мадрасалар, расадхоналар, кутубхоналар йўқ қилиниб, уларда авайлаб асралаётган нодир асарлар ва қўлёзмалар ёндирилади ёки ташиб кетилади. Илм-фан, санъат, адабиёт ва меъморчилик тараққиётига улкан хисса қўшган буюк кишилар ўлдирилади ёки қувғин остига олинади.

Лекин халқнинг мустахкам иродаси, миллий эътиқоди ва тафаккури кучлилик қилади. Ижтимоий қонуниятга асосланган босқинчи халқнинг тили, диний эътиқодлари, маслаги, мафкураси ва ҳаёт тарзининг ерли халқ томонидан қабул қилиниши анъанаси бузилади. Илк Уйғониш даврида шаклланиб улгурган, тараққий этган маънавият ва маданият босқинчи халқ эътиқодидан устунлик қилади. Натижада мағлуб халқнинг босқинчи халқ маслагини қабул қилиши қонунияти бузилади. Ерли халқ маънавиятининг мустахкамлиги сабаб, муғул босқинчилари ерли халқ эътиқодини, тили ва ҳаёт тарзини қабул қилишга мажбур бўладилар.

Муғул босқинчиларига қарши мустақиллик учун олиб борилган курашлар уз самарасини беради, яъни истилочилар давлат бошқарувининг заифлашувига ва кучли Темур давлатининг вужудга келишига олиб келади.

Хокимият тепасига келган Амир Темур муғул босқинчилари майда бўлакларга бўлиб ташланган феодалликларни бирлаштириб қудратли Темур империясини вужудга келтиради.

Амир Темур уз тасарруфидаги мамлакатларнинг мавжуд бойликларини ишга солиб, ўз империясини иқтисодий ва маданий жихатдан юксалган қудратли давлатга айлантиради. Мамлакат ичида бирлик ва барқарорликни ўрнатиш, тинчликни таъминлаш учун кўплаб чора - тадбирларни амалга оширади. Халқнинг диний эътиқодини мустахкамлаш мақсадида халқ ишончини қозонган рухонийлар, тасаввуфнинг йирик вакиллариини обрўсини янада баланд мартабага олиб чиқади.

Сиёсий бошқарувнинг марказлашган шаклини янада кучайтириш мақсадида Самарқандга энг муътабар кишиларни: фалсафий тафаккур эгаларини, илоҳиётшунослар, олимлар, санъаткорлар, меъморлар ва бошқаларини, тўплайди. Мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатини юргизишда

энг буюк куч хисобланган халққа суянади, унинг хохиш иродасини эътибордан четда қолдирмайди. Хар бир ишга адолат билан ёндашади.

Мунтазам равишда фозил кишилар-олимлар, уламоларнинг йиғилишларини чақириб туради. Бу йиғинларда мамлакат хаёти учун мухим ахамиятга эга бўлган турли хил иншоотлар ва биноларни қуриш ҳамда бошқа муаммолар хал қилинган. Турли жойлардан йиғилган муътабар кишилар билан маслахатлашиб, нафақат Мовароуннахр, балки Олтин ўрда, Оқ ўрда, Хуросон ва Эрон, Ироқ ва Туркия, Хиндистон ва Марғиб хаётининг энг долзарб муаммоларини муҳокама қилиб хал қилган.

Ўз мамлакатини иқтисодий ва маданий мустахкамлашда дехқончиликка алоҳида эътибор беради. Кўприклар, работлар, сардобалар, мадрасалар, шифохоналар ва йўлларнинг қурилишига кўплаб маблағлар сарфлайди. Савдосотиқ ишларининг муътадиллиги учун савдо қарвонларининг хавфсизлигини таъминлайди. Булар ҳақида Амир Темурнинг ўзи шундай деб ёзади: «Хароб бўлиб ётган ерлар эгасиз бўлса, холиса (даромад ва ер ишлари билан шуғулланувчи хайъат) тарафдан обод қилинсин. Агар эгаси бўлса-ю, (лекин) обод қилишга қурби етмаса, унга турли асбоблар ва керакли нарсалар берилсин, токи ўз ерини обод қилиб олсин. Яна амр қилдимки, хароб бўлиб ётган ерларда коризлар қурсинлар, бузилган кўприкларни тузатсинлар, ариқлар ва дарёлар устига кўприклар қурсинлар, йўл устида хар манзилгоҳга работлар қурсинлар» (Қаранг: Темур тузуклари. Т., 1991. 92 –бет.).

Темур даврида ҳам ўрта асрлардаги сингари илм-фан тараққиёти учун муайян шарт-шароитлар яратилади. Амир Темур илм ахлларини ўз хомийлигига олади, уларни етарли маош билан таъминлайди. Айниқса, Самарқанд шаҳрини илм-фан, адабиёт ва санъат марказига айлантиради. Бу ерга дунёнинг кўп жойларидан фозилу фузалоларни, санъаткорларни йиғади. ўзи забт этган мамлакатлардан нафақат қимматбаҳо бойликларни, балки нодир китобларни

хам олиб келади. Темур ўз саройида нодир қўлёзма ва китобларни сақлайдиган йирик кутубхона - «Китоби гумбаз»ни қурдиради.

Амир Темур илк уйғониш даври илм ва санъатпарвар ҳукмдорлари анъаналарини давом эттириб, математика, геометрия, астронимия, тарих, фалсафа каби фанларнинг ҳамда шеърят, мусиқа ва меъморчиликнинг ривожланишига катта имкониятлар яратиб беради. У ўзининг ҳар бир сафари чоғида олимларни, тарихчиларни, мунажжимларни санъаткорларни, хаттотларни ўзи билан бирга олиб юрган. Натижада ўз тасарруфига киритган барча юртларнинг маданий ҳаётини ягона маданий тарраққиёти жараёни ривожига сафарбар эта олган.

Амир Темур Самарқандга ўз империяси ҳудудига қирувчи барча мамлакатлардан машҳур олимларни, адиблар ва шоирларни йиғади. Масалан, Темур саройида ўз даврининг Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсуддин Мунши, Мавлоно Абдулла Лисон, Мавлоно Бадриддин Ахмад, Мавлоно Нуғмониддин Хоразмий, Хўжа Афзал, Мавлоно Оловуддин Коший, Саъдиддин Тафтазоний, Мир Саййид Шариф Журжоний каби машҳур олимлар тўплаган эди.

Амур Темур шеърят ва мусиқа санъатига катта қизиқиш билан қараган. Шу боис Амир Темур даврида турк тилида асарлар ёзиш янада кучайган. Самарқанд, Хирот, Алх ва бошқа шаҳарларда турли турк адабиётининг кўзга кўринган намоёндалари тўпланган. Вамберининг кўрсатишича, Темурнинг «саройи ажнабий уламолар ва хунармандлар билан тўла эса-да; мамлакатнинг расмий тили ҳар вақт туркча бўлди. Хатто мўғул, уйғур ёзуви-насронийлик, буддавийлик мажусийлик дари ўлароқ- мутаассиб мусулмонлар тарафидан жуда ёмон кўрилган ҳолда, муҳофаза этилди. Темурнинг ўзи тиниқ ва очик турк шевасида ёзар эди... «Тузуқот» фикримизни исбот этадир. Шундоғ бўлса-да, у ўз замонидаги расмий муҳаррирлар ва шоирлар билан учрашганда, уларнинг

катъий ва таклиф сўзларига кулоқ соларди». (Қаранг: Х. Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Т. , ғ.ғулом номли адабиёт ва санъат нашриёти. 1996 . 56-бет.).

Амир Темур ғўзаллик ва юксакликка мухаббати нихоятда кучли бўлган. У ўзининг бу мухаббатини ҳар бир муваффақиятини ва севинчли воқеаларга атаб қурдирган меъморий ёдгорликларга сингдиради.

Амир Темур Самарқандда доврўғи оламга ёйилган бир қатор меъморий ёдгорликлар-Кўксарой, Бибихоним масжиди, Шохизинда мақбараси, Самарқанд атрофидаги Боғи Чинор, Боғи Шамол, Боғи Дилкушо, Боғи Беҳишт Боғи Нав каби боғлар ва саройлар қурдиради. Кўплаб йўллар қурдириб, Кўҳак (Зарафшон) дарёсига, Аму ва Сирдарёларга кўприклар қурдиради. Бошқа шаҳарларда ҳам турли-туман бинолар барпо эттиради. Масалан, Табриз шаҳрида масжид, Шерозда улкан сарой, Боғдодда мадраса, Туркистон шаҳрида хазрати Ахмад Яссавийга мақбара қурдиради.

У 1392 йили Охангарон дарёсининг Сирдарёга қуйилиш жойида ўғли Шохрух Мирзо шарафига Шохрухия шаҳрини барпо қилдиради. Бу шаҳар, тарихий маълумотларга, кўра, XVII асргача савдо ва хунармандчиликнинг марказларидан бири бўлган. Шаҳардаги кулолчилик, шишасозлик ва қайиқсозлик устахоналари машҳур бўлган Тарихчи Абдураззоқ Самар-андийнинг ёзишича, Шохрухия Мовароуннахр худудидаги мустаҳкам қалъали шаҳар бўлган. «Бу қалъа, уч томондан Сайхун (Сирдарё) билан ўралган. Тўртинчи томони эса сув тўлатилган хандаклар ва зовурлар билан ўралган бўлиб, улардан сузиб ўтиш жуда мушкул бўлган» деб ёзади у.

Шаҳрисабз шаҳри, айникса, Амир Темур даврида гуллаб-яшнайдди. У ўзининг ватани хисобланган шаҳарга алоҳида эътибор беради. 1380 йили Оқсарой қасрини қурдиради. Бу сарой 12 йилдан ортиқроқ вақт ичида қурилади.

Машхур тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг маълумотига кўра, Оқсаройни машхур Хоразмлик усталар қурган.

Оқсарой деворларидаги турли-туман рангларнинг жилоси, кошинкорий сюжетлар, тарихий, фалсафий ва диний мавзудаги ёзувлари, ислимий, геометрик ва ўсимликсимон нақшларнинг ўзаро уйғунлиги бинога ажойиб ва сеҳрли мазмун бағишлаган. Рангларнинг ой ёруғида жилоланиб оқариб кўринишидан бино «Оқсарой» номини олган.

Шунингдек Амир Темур Шахрисабзда ўғли Жахонгир Мирзо мақбарасини қурдиради. Жахонгир Мирзо 1367 йилда тўсатдан вафот этади, ва ана шу мақбарага дафн этилади. Бундан ташқари Шахрисабзда Дор ус Саодат, Дор ул-тиловат, Гумбази Сайидон каби машхур меъморий ёдгорликлар, масжид, мадраса, хаммом, карвонсарой, беш гумбазли чорсу биноси кабилар бунёд этилади.

Амир Темур саройида Саъдиддин Тафтазоний, Мир Саййид Шариф Журжоний каби ўз даврининг буюк фалсафий эгалари ҳам ижод қиладилар.

Саъдиддин Тафтазоний 1322 йилда Ашхобод яқинидаги Нисо шаҳрида туғилган илоҳиёт, мантиқ, нотиқлик санъати, араб тили грамматикаси, ахлоқшунослик масалалари бўйича чуқур билимга эга бўлган. У Гиждувон Туркистон, Хирот ва Моварауннахрнинг кўпгина шаҳарлари мадрасаларида мударрислик қилган. Тафтазоний Амир Темурнинг таклифига кўра Самарқандга келади ва саройда ўз фаолиятини давом эттиради. Тафтазоний мантиқ илмига оид «Мантиқ ва Каломга сайқал бериш» нотиқлик санъатига оид «Қисқача маънолар», «Кенг талқин» араб тили грамматикасига оид «Йўл бошловчи раҳбар», фалсафа ва каломга оид “Толиби илмларнинг мақсадлари” каби кўплаб асарлар яратади. Тафтазоний ўзининг асарларида табиатда учраб турадиган ходисалар, уларнинг ички алоқалар ва сабабий боғланишларига инсоннинг ирода эканлиги, хулқ - атвори, худо ва инсон тақдири, билиш

назарияси, билишда мантикий тафаккурнинг ўрни ва бошқа фалсафий қарашларининг ифодалаб беради.

Сохибқирон саройида хизмат қилган машхур файласуфлардан яна бири Мир Саййид Шариф Журжонийдир.

Журжоний 1339 йили Астраобод яқинидаги Тағу қишлоғидан туғилади, 1387 йили Амир Темурнинг таклифига кўра Самарқандга келиб фаолият кўрсатади бошлайди, ҳам Самарқанднинг машхур мадрасаларида фалсафа, мантиқ, фикхшунослик, тил ва адабиёт, мунозара илми каби фанлардан мударрислик қилади. «Борлиқ ҳақида рисола», «Дунёни акс эттирувчи кўзгу», «Мантиқ усули», «Мунозара олиб боришнинг қоидалари ҳақида рисола» ва бошқа кўплаб асарлар ҳамда турли файласуфларнинг асарларига ёзилган шархлар Журжоний қаламига мансубдир.

Журжоний ўз асарларида борлиқ ҳақидаги таълимот, коинот жумбоқлари, модда ва унинг шакллари, жонсиз ва жонли дунёнинг хусусиятлари, жисмоний ва рухий муносабатлар, билиш муаммолари, мантикий фикрлаш, тил ва тафаккур каби масалаларни ёритиб беради.

Умуман олганда Темур саройида фаннинг турли соҳаларида фаолият кўрсатувчи олимлар яшаганлар. Сохибқирон уларга хомийлик қилиб, уларни тақдирлаб турган. Уларнинг кўпчилиги Самарқанд ва унинг атрофидаги мадрасаларда мударрислик қилганлар. Фан соҳаларининг ривожланишига Амир Темурнинг алоҳида эътибор билан қараганлиги унинг тафаккур доираси жуда кенг бўлганлигини кўрсатади.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш зурурки, Амир Темур даврида ягона сиёсий бошқарувга эга бўлган бошқа қўшни давлатлар маданиятига ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмайди. Сохибқирон ўзининг етук сиёсатдонлиги, илм-фан, санъат ва адабиёт намоёндаларига кўрсатган ғамхўрлиги билан муғул босқинчилари томонидан яксон этилган Марказий Осиё уйғониш даври

маданиятини қайтадан тиклайди. Марказий Осиё халқларининг буюк бунёдкорлик салоҳияти, имон-эътиқоди, аждодлар анъаналарига содиқлигини яна бир бор намоиш этади. Буюк ва қудратди туркий уруғларининг бошини бир ерга бириктириб, жаҳон давлатчилиги тарихидан муносиб ва мустаҳкам жой эгаллашларига эришади.

Темурийлар даврида маданиятнинг тараққий этишига хисса қўшган хукмдорлардан бири Шохрух Мирзодир. Хуросонда 50 йил хукмронлик қилган Шохрух Мирзо энг аввало юртнинг ободчилиги учун қўп саъй ҳаракат қилади, ички низоларни бартараф этиб, хунармандчилик, айниқса, деҳқончиликнинг ривожланишига асосий эътибор беради. Натижада давлатнинг йирик шаҳарларида ишлаб чиқариш жараёни анча жонланади. Деҳқончилик ва хунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш бир неча баробар ошади. Шунингдек Шохрух Мирзо бошқа ўлкалар ва мамалакатлар билан савдо-сотик ҳамда маданий-сиёсий алоқаларни авж олдиради.

Шохрух Мирзо ҳам ўз отаси Амир Темури изидан бориб, сарой қошида йирик кутубхона қурдирадиган қўплаб нодир асарлар ва қўлёзмаларни йиғдиради. ўз саройига ўша даврнинг кўзга кўринган уламолари, олимлари, санъаткорлари, шоирлари ва меъморларини тўплайди.

Амир Темури вафотидан сўнг ўз даврининг машҳур географ олим Хофиз Абри бошпана истаб Шохрух Мирзо саройига келади. Хофиз Абрининг ёзишича, Шохрух Мирзода «оламнинг шакли, қуруқлик ва сувлик, водий ва тоғларнинг қайфияти ҳамда давлатлар давлатлар орасидаги йўллар сонини тадқиқ қилиш хоҳиши» пайдо бўлади. Шу боисдан у хукмдорнинг кўрсатмасига биноан 1427 йили географияга оид «Зубдат ут-таворих» асарини ёзади.

Шохрух Мирзо ҳам ўз пойтахти Хирот, Марв, Балх ва бошқа шаҳарларда қўплаб меъморий ёдгорликлар, боғ - роғлар, суғориш системаларини, масалан, Мурғоб дарёсига тўғон қурдириб Марв шаҳрининг сувга бўлган эҳтиёжини

қондиради. Балх шаҳрида ҳам кўплаб иморатлар қурдириб, кўчаларни янгилатади, коризлар қаздириб сув таъминотини яхшилаиди.

Темурийлар даври маданиятининг юксалишига, айниқса аниқ фанлар тараққиёти, илм-маърифатнинг, меъморчилик санъатининг ривожига улкан хиссани Шохрух Мирзонинг ўғли Улуғбек қўшади. Йирик давлат арбоби, мохир саркар улуғ астроном, фан ва маданият хомийси Улуғбек даври темурийлар даври маданиятнинг ёрқин саҳифаларидан хисобланади.

Академик Б.Ахмедов таъкидлаганидек, Мирзо Улуғбек Моварауннахрнинг шаҳарларини, айниқса, унинг пойтахти Самарқандни обод қилишга улкан хисса қўшади. Энг аввало, бобоси Амир Темури даврида бошланган, лекин ҳар хил сабабларга кўра тугалланмай қолган бинолар “Шохизинда”, “Тўри Амир”, “Шахрисабз”даги кўк гумбаз ва бошқалар қурилишини охиригига етказдиради.

Шаҳар марказини ободонлаштиришга алоҳида эътибор беради. Шаҳар марказий майдони-Регистонда мадраса, хонақоҳ, карвонсарой хаммом ва бошқа кўркам биноларни қурдиради. Мовароуннахрнинг маданий жихатдан ривожланган уч шаҳри-Самарқанд (1417-1420), Бухоро (1417 йилда) ва ғиждувон (1433 йил)да мадрасалар барпо этилади.

Ўзи бевосита раҳбарлик қилган ҳолда 1424-1428 йилларда ўша даврнинг академияси-Расадхонани қурдиради.

Бизга маълумки ҳар бир даврда бунёд этилган меъморий ёдгорликларнинг ҳар бири муайян мақсадни кўзлаган ҳолда қурилади. Агар Улуғбек даврида қурилган меъморий обидаларнинг мақсадли томонларига эътибор берсак, мазкур биноларнинг кўпчилиги илм-фан, маънавият ва маърифатни ривожлантиришга хизмат қилганлигини кўрамиз. Масалан, Самарқанд, Бухоро ва ғиждувондаги мадрасалар, Самарқанддаги расадхона илм-фан ривожига улкан хисса қўшган. Самарқанд ва Шахрисабзда қурилган

масжидлар ва мақбаралар эса кишиларнинг маънавий эътиқодини мустахкамлашга, диёнат ва имон поклигининг шаклланишига хизмат қилган.

Улуғбек қурдирган мадрасаларда илоҳиётшунослик, мантик, фалсафа илми аруз каби фанлардан ташқари, аниқ фанлар: математика, геометрия, астрономия, табобат, география каби илмлар ўргатилган. Давлатшоҳ Самарқандий ўзининг «Тазкират уш-шуаро» асрида ёзишича биргина Самарқанд мадрасасида 100 дан ошiqроқ талабалар илм олганлар: «Улуғбек Қўрағон Самарқандда бир олий мадраса, бир олий масжид ҳам бино этдиким, беағи, афзаллиғи ва улуғворлиғи жихатидан унга ўхшаш етти иқлимда ҳам йўқдир. Шу кунларда ул олий мадрасада юздан ортиқ талаба ўқиб, истиқомат қилмоқда», деб ёзади.

Улуғбек даврида Самарқанд Мовароуннахр ва Хуросон ўлкаларининг ҳақиқий илм-фан маркази ҳисобланган. Самарқанд мадрасаси ўз даврининг университети ҳисобланган бўлса, расадхона ҳақиқий академия мақомига эга бўлган мадраса ва расадхонада «ўз даврининг Афлотуни» деб ном қозонган машҳур математик ва астроном Қозизода Румий, «ўз даврининг Птолемейи» номини олган математик ва астроном Али Қушчи, астрономлар ва математиклар Мансур Коший, Али ибн Муҳаммад Биржандий, Мирам Чалабий, ғиёсиддин Жамшид, Муҳаммад Чағминий кабилар фаолият кўрсатганлар.

Улуғбек даврида Самарқанд ижод гулшанининг бўстониға айланган. Шу боисдан «Солномалар қаймоғи» номли асарнинг муаллифи тарихчи Лутфулла Хофиз Абру, фалсафий тасаввурға оид «Ат-тарифати Журжоний» рисоласининг муаллифи Али ибн Муҳаммад Журжоний, машҳур табиб Мавлоно Нафис, лирик шоирлардан Сирожиддин Бисотий, Самарқандий, Хаёлий Бухорий, «Юсуф ва Зулайхо» достонининг муаллифи Дурбек, қасида жанрининг асосчиси Саккокий ва бошқа фан адабиёт ва санъат намояндалари яшаганлар.

Улуғбекнинг ўзи олим сифатида астрономияга оид «Зижи Жадиди Кўрагоний», «Рисолаи Улуғбек», математикага оид «Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола», тарихга оид «Тарихи арбаъ улус» номли асарлар ёзган.

«Зижи Жадиди Кўрагоний» асарида Улуғбек хижрий, суриний, юнон «жалолий», хитой ва уйғур ҳамда форсий эралар, уларда келтирилган саналар ва байрамларни қайд этиб, улар тўғрисида ўз фикрларини илгари суради. Шунингдек математика, сферик астрономия, қуёш, Ой ва беш сайёра тўғрисидаги фикрларни илгари суради.

Хуллас, тарихчи Давлатшоҳ Самарқандий таъкидлаб ёзганидек, «Олим, одил, ғолиб ва ҳимматли подшоҳ Улуғбек Кўрагон... юлдузлар илмига осмон қадар юксалиб борди, маоний илмда қилни қириқ ёрди. Унинг даврида илму фозиллар мартабаси нихоят чўққига кўтарилди».

Хуросон маданий ҳаётига жиддий таъсир кўрсатган темурийзодалардан бири Шохруҳ Мирзонинг учинчи ўғли Бойсунқур Мирзодир.

У дастлаб отаси ҳукмронлик қилаётган Хуросоннинг бир қатор вилоятларида ҳокимлик қилади. 1416-1420 йиллари эса отаси қўлида вазирлик қилади. Мазкур кутубхона Хуросондаги асосий илмий-маданий марказ ҳам ҳисобланган.

Бойсунқур Мирзо «Ногиристон» га хаттотлар, саҳхофлар наққошлар, лаввоҳлар (лавҳа чизувчилар) каби ҳунар эгаларидан қирққа яқинини тўплайди ва уларга ўша даврнинг машҳур хаттоти-Мавлоно Жаъфар Табризийни бош қилиб қўяди. Улар турли шаҳар ва қишлоқлардан қўлёзмаларни тўплаш, кўчириш безаш китоб шаклида келтириш, кўпайтириш ва тарқатиш ишлари билан шуғулланадилар. Бу хусусда Давлатшоҳ Самарқандий шундай деб ёзади: «Шахзода Бойсунқур ҳунарпарварлик ва ҳунармандликда жаҳонга машҳур бўлди. Шеърят ва хаттотлик унинг замонида ривож топди. (Ҳунарманд ва фозиллар унинг овозасини эшитиб, теварак - атрофдан хизматга келдилар.)

Хушхат котибларидан қирқ киши унинг кутубхонасида китобат қилиш билан машғул бўлдилар. Бойсунқур Мирзо хунарпарварлик ва хунармандликда жаҳонга машхур бўлди. Шеърят ва хаттотлик унинг замонида ривож топди. Хунарманд ва фозиллар унинг овозасини эшитиб, теvarак - атрофдан хизматга келдилар. Хушхат котибларидан қирқ киши унинг кутубхонасида китобат қилиш билан машғул бўлдилар. Бойсунқур Мирзо хунармандларни эъозлар, шоирларни дўст тутар эди"

Тарихий манбаларда кўрсатилишича, Бойсунқур Мирзонинг кутубхонасида китоб кўчириш билан биргаликда китобларга зар билан лавхалар чизиш, гўзал нақшлар ва суратлар солиш, ўтмиш мутафаккирларининг ижоди ва таржимаи холига оид материалларни тўплаб ўрганиш, ноёб китоблардан нусхалар кўпайтириш, машхур ижодкорларнинг мукамал куллиёти ва девонларини яратиш каби илмий-тадқиқот ҳамда ижодий ишлар йўлга қўйилган.

«Ногиристон» илмий-маданий ва санъат марказида юзга яқин котиблар, наққошлар, лаввохлар, қоғозрезлар, (қоғоз – уювчилар), музаххиблар, муковачилар, матншунослар тўплаганлар ва уларга Бойсунқур Мирзонинг ўзи бошчилик қилган.

1425 йилда Бойсунқур Мирзо бошчилигидаги бир гуруҳ олимлар Абулқосим Фирдавсийнинг «Шохномаси» нинг 41 нусхасини йиғдириб, уларни қиёсий ўрганади ва танқидий матнига яқинроқ матн яратилади. Бу нусхага 21 та гўзал миниатюралар илова қилинади ва настаълиқ хатида кўчирилади. Илм-фанда «Шохнома» нинг Бойсунқур нусхаси» деб юритиладиган бу қўлёзмага Бойсунқурнинг ўзи мукамал сўзбоши ёзади. Бойсунқур бу сўз бошига Фирдавсийга оид барча манбаларни тўплайди. Натижада Фирдавсийнинг хаёти ва ижодий фаолияти тўғрисида китобхон тўлароқ тасаввурга эга бўлади.

(Қаранг: Хамиджон Хомидов. «Шохнома»нинг шухрати. Т. ўзбекистон. 1991. 63-бет).

Шунингдек Бойсунқур Мирзо машхур бўлган айрим шоирларнинг шеърларини тўплаб девон шаклига келтиради. Масалан, у Амир Хисрав Дехлавийнинг девонига кирган шеърларидан 120 минг байт, турли тўпламлар ва тақризлардаги шеърларидан ҳам 20 минг байтни жамлаб, алохида китоб шаклига келтиради.

Бойсунқур Мирзо уста хаттот ва шоиртабиат киши бўлган. Унинг туркий ва форсий тилларда гўзал шеърлар ёзганлигини Алишер Навоий ҳам, Хусайн Воиз Кошифий ҳам таъкидлаб ўтганлар. Унинг хаттот сифатида олти хил хатни мукаммал билганлиги, айниқса, сулс ёзувида ўз давридаги энг уста хаттотларданг ҳам ўтиб кетганлиги тўғрисида маълумотлар учрайди.

Хуросоннинг иқтисодий-сиёсий ва маданий жихатдан тараққий этишига, Моваруннахр, Хиндистон билан маданий алоқаларни ўрнатишга, илғор Шарқ маданияти анъаналарининг то XVI аср бошларигача давом этишига улкан хисса қўшган темурийзодалардан бири Султон Хусайн Бойқародир.

Хусайн Бойқаро даври маърифат ва тарих илмининг, туркий адабиёт ва сўфиёна шеъриятнинг, миниатюра ва меъморчиликнинг, мусаввирлик ва мусиқа санъатларининг юксалган даври хисобланади.

Хусайн Бойқаро фан, санъат, адабиётнинг ривожланишга катта имкониятлар яратиб беради. Туркий тилни давлат тили даражасига кўтаради. Мовароуннахрдан бошпана истаб келаётган кўпгина олимлар, санъаткорлар, шоирлар ва меъморларга хомийлик қилади. Тарихий маълумотларга кўра Хиротда мингга яқин ижодкорлар фаолият кўрсатганлар. Мирзо Мухаммад Хайдар эса ўзининг «Тарихий Рашидий» асарида Хиротда яшаган 25 дан ошиқроқ машхур олимларни санаб ўтади.

Савол ва топшириқлар

1. Ўрта асрларда маданий-маърифий тараққиёт.
2. Марказий Осиёда ислом минтақа маданиятининг пайдо бўлиши ҳақида гапириб беринг.
3. Марказий Осиёда «Илк Уйғониш даври» нечанчи асрларга тўғри келади?
4. Нима учун IX аср Ҳадис илмининг «олтин асри» дейилади?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида.Т., “Ўзбекистон”, 1998.
2. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз.Т., “Ўзбекистон”,2001.
3. Ўзбекистон халқлари тарихи.1-жилд.Т., “Фан”,1992
4. Ўзбекистон тарихи ва маданияти.Т., “Ўзбекисогон”, 1992
5. Искандаров Б. Ўрта Осиё фалсафий ва ижтимоий-сиёсий фикрининг шаклланиши ва ривожланиши тарихидан лавҳалар.Т., “Фан”,1993
6. Қорабоев У.Х.Ўзбек халқи байрамлари. Т., «Ўқитувчи”,2001

1.3. КЕЧ ЎРТА АСРЛАРДА МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ ФАОЛИЯТ

Темурийлар сулоласининг сўнгги давридаги адабий жараён сермахсул давр бўлган. Адабий-бадний жараён услуб жихатидан анча такомиллашади ва янги бир босқичга кўтарилади. Мовароуннахр ва Хуросон ҳудудларида чиғатой (эски ўзбек тили) ва форс-тожик адабиёти ўртасидаги ҳамкорлик кенгайиб боради, ўзбек тилининг шаклланиш жараёни тугалланиш босқичини бошдан кечирган.

Бу давр адабиётнинг ўзига хос хусусиятларидан бири-кўпгина шоир ва адиблар ўзбек тилининг гўзаллигини, унинг сўз бойлигини бу тилда ҳам назмий, ҳам насрий асарлар яратиш мумкинлигини намоиш қилдилар. ўзбек (турк) тилига иккинчи даражали тил сифатида қарашларни инкор қилдилар.

Замонасининг истеъдодли ва етук шоирлари ҳамда адибларидан Қутб, Сайфи Саройи, Хайдар Хоразмий, Дурбек, Амирий, Яқиний, Атоий, Саккокий, Лутфий, Бобур ва Муҳаммад Солихлар ўша давр адабиётининг кўзга кўринган вакиллари бўлиб, улар ўзбек тилида ҳам кўплаб асарлар яратиб, бу тилнинг ўзига хос жозибадорлигини намойиш қилдилар. Улар томонидан ранг-баранг ғазаллар, рубойлар, қитъалар, туюқлар ва номалар, достонлар ва бошқалар яратилди.

Бу давр адабиётининг яна бир хусусият-ўзбек адабиётида шеърини «Нома» жанрининг яратилганлигидир. Хоразмий «Нома» жанрининг асосчиси сифатида «Муҳаббатнома» ни яратади. «Латофатнома»ни яратган Комил Хўжандий севги-муҳаббат мавзусини давом эттиради. Темурий Мирошхоннинг ўғли шоир Саид Аҳмад эса «Таашшукнома» («Ошиқлар мактуби») ни яратиб бу мавзунини янада юқори босқичга олиб чиқади. Олдинги севги мавзусидаги «нома» лардан фарқланиб турувчи, сюжетга асосланган «Дахнома» («ўн нома») ни яратиб Юсуф Амирий ўз номасида ошиқ ва маъшук образлари билан севги-муҳаббат мавзусини ифодаланиш янада мураккаблаштиради.

Дурбек диний-афсонавий «Юсуф ва Зулайхо» достонига дунёвий тус бериб қайта ишлайди. Атоий хижрон азобини куйловчи ғазаллар битса, Саккокий жўшқин ва хароратли ғазаллар битади ва қасида жанрини янада ривожлантиради. Лутфий ғазаллари ўзининг ҳаётийлиги, бадиий маҳорати ва тил бойлиги билан ажралиб туради.

Бу давр адабиётининг энг буюк сиймолари Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомийлар эди. Улар тасаввуф шеърятини баркамоллик даражасига олиб чиқадилар.

Абдурахмон Жомий лирика соҳасида Саъдий, Хофиз ва Хўжандийлар даражасига етишиб чиқади. У нафақат адабиёт соҳасида, балки фаннинг бошқа кўпгина соҳаларида ҳам асарлар яратади. У араб тилининг мукаммал равишда

ўрганади. Сўнгра ўз билимини ошириш мақсадида Самарқандга келади ва Улуғбек мадрасасида буюк астроном Козизода Румий, ҳуқуқшунос Фазлуллоҳ Абулайс кабилардан таълим олади. Шунингдек тил ва адабиёт, риёзиёт ва фалакиётдан, фалсафа ва мантиқдан, дин асослари, ҳадис ва тафсир илмларини чуқур эгаллайди.

Хиротга қайтиб келгач, Алишер Навоий билан биргаликда Хирот маданий муҳитнинг ривожланиши ва тараққий этишига улкан ҳисса қўшади. Абдурахмон Жомий, айниқса дostonчилик анъаналарини давом эттириб, еттита йирик дostonларни ўзида бирлаштирувчи «Хафт авранг», «Бахористон», «Хирадномаи Искандар» номли асарларни яратади. Бу дostonлар ўзининг фалсафий-дидактик ва этикавий-таълимий мавзуси билан ажралиб туради.

Абдурахмон Жомий асарларининг каттагина қисми тасаввуф руҳида ёзилган бўлса, бир қисмида оддий халқининг орзу-умидлари ифода этилади. Масалан, «Хирадномаи Искандар» дostonида Искандар ўзининг юришларидан бирида на бой, на гадои, на султон ва на подшоҳ бўлмайдиган бир мамлакат устидан чиқиб қолади. Бу мамлакат адолат ҳукмрон мамлакат эди. Абдурахмон Жомий ўзининг ана шу асари орқали инсониятнинг азалий орзуси ҳисобланган адолатли мамлакат ғоясини илгари суради.

Бу давр маънавий ҳаёти ва маданияти тараққиётига улкан ҳисса қўшган буюк сиймолардан бири Алишер Навоийдир. Алишер Навоий Навоийнинг сўнгги темурийзода Хусайн Бойқаро даври ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти тараққиётидаги ўрни бениҳоят каттадир. Навоий инсон бахт-саодат учун, халқнинг осойишталиги, мамлакат барқарорлиги, ободончилик, илм-фан, адабиёт ва санъат тараққиётининг буюк курашчиси сифатида тарих саҳифасида ўчмас из қолдиради.

Алишер Навоийнинг биргина ободончилик ва меъморчилик тараққиётига қўшган ҳиссасига эътиборни қаратган бўлсак, шунинг ўзидаёқ

унинг маданий тараққиётга қўшган хиссаси қай даражада бўлганлигини кўрсатади.

Султон Хусайн Бойқаро даврида Хуросон ўлкасида кўплаб меъморий ёдгорликлар, турли хил иншоотлар қурилади. Катта ободончилик ишларининг ривожланишига бевосита Алишер Навоий бошчилик қилади. Хондамир ўзининг «Мақорим ул ахлоқ» асарида таъкидлашича, Навоий ва унинг сафдошлари томонидан 300 дан ошқроқ жамоат бинолари қурилади. қурилишнинг кўпчилигига Алишер Навоийнинг ўзи хомийлик қилади ёки ўз маблағидан сарфлайди. Мирзо Мухаммад Хайдар ўзининг «Тарихи Рашидий» асарида таъкидлашича, Алишер Навоий ўзининг ҳар йилги даромади-ўн саккиз минг «Шохрухий» динорини ободончилик ишларига сарфлайди. Хондамир эса ўзининг «Хулосат ул ахбор» номли асарида Алишер Навоийнинг адиблар, хунармандлар, санъаткорлар ва олимларга ғамхўрлик қилиши, фаровон ҳаёт кечиришига алоҳида эътибор билан қараганлигини ёзади. «Амир Алишер фазлу хунар табақасининг аксарига ғамхўрлиги зўрдир. Тазкиб ва тасвир аҳл илми хунарида бенуқсон ва чексиз бўлган қалам аҳллари, шунингдек замон наққошлари ва давр мухандисларнинг кўпи ул хазратнинг таълим ва тарбия воситаси билан бу хунарларни ўрғадилар ва атроф оламда монанди йўқ яхшилар тенги бўлдилар».

Шунингдек, Хондамир ўзининг «Мақорим ул ахлоқ» номли Навоийнинг Хуросонда мадраса, қарвонсарой, 52 работ, 19 ховуз, 16 кўприк, 9 хаммом бошқа биноларни барпо этганлигини таъкидлаб кўрсатади. Биргина Астрабоддаги икки йиллик ҳокимлик даврида «Мир саройи», «Жомеъ масжиди» ни қурдиради, Хирот ҳам масжид, Марвда эса «Хусравия» номли мадраса қурдиради.

Алишер Навоий вазирлик вазифасидан бўшагандан сўнг, Хусайн Бойқаро ўз дўстига шаҳар ташқарисидаги Инжил ариғи бўйидан уй-жой ва боғ

қуриш учун ер беради. Навоий эса бу жойда нафақат уй-жой балки халққа ёрдами тегувчи кўплаб биноларни ҳам барпо эттиради, яъни мадраса, шифохона, хаммом, савдо расталари, хоноқоҳ, дам олиш учун боғлар барпо эттиради. Бу биноларни «Ихлосия» (дўсти Хусайн Бойқарога бўлган ихлоси рамзи), «Шифоия» (соғлиқ рамзи), «Сафоия» (поклик ва ёруғлик рамзи), «Хусравия» (шахзода Муҳаммад Султонга атаб), курдиради.

Навоий ижодининг марказида инсон, улардан ташкил топувчи халқ, улар макон тутган Ватан, уларни хайвондан ажратиб турувчи ахлоқ муаммолари туради. Унинг ижоди ва фалсафий тафаккури марказида инсонпарварлик, ахлоқий фазилат, меҳнатсеварлик, адолатпарварлик ғоялари ётади. Унингча, инсон бутун мавжудотнинг энг олий тожи, коинотнинг беағи, одоб-ахлоқда беназир.

Навоий ўз асарларидаги қаҳрамонлар орқали камситилган, ҳуқуқлари поймол бўлган, адолатсизлик қурбони бўлган инсонларни химоя қилиш ғоясини илгари суради.

Навоий асарларида мамлакат қудратига - қудрат кўшувчи, халқ турмушга фаровонлик келтирувчи деҳқончиликка алоҳида эътибор беради. Унингча, деҳқон барча жонзотга ризқ улашувчи, барча жониворлар унинг меҳнати туфайли тирик. «...Деҳқонки тузлук била дона сочар, ҳақ бирига етти юз эшигин очар. Сочқон донаси кўкаргунча, уруб хирмон қилиб маҳсулин кўтаргунча, қурт ва қуш ондин баҳраманд, дашт вахшийлари онинг билан хурсанд, мурлар уйи ондин обод...».

Хусайн Бойқаро даврида миниатюра санъати юксак даражага кўтарилади. Бу даврда тасвирий санъат, шу жумладан миниатюра санъатининг буюк вакиллари: Камолиддин Бехзод, Мирак Наққош, Қосим Али, Маҳмуд Музаххиб, Хожи Муҳаммад Наққош, Шохмузаффар кабилар фаолият кўрсатадилар. Бу давр миниатюра санъатида мавҳумликдан реализм томонга

интилиш кўчаяди. XV асргача тасвирий санъатда ўта бўрттириш ва жимжимадорликка эътибор берилган бўлса, XV аср ўрталаридан бошлаб хаққонийликка интилиш, жонликка, хаётийликка интилиш кўзга ташлана боради. Масалан, миниатюра устаси Махмуд Музаххиб Навоий протретини чизаркан, унинг қартлик юзига чиқарган хорғинлигини, алломага юз ифодаси тасвирлаб беради.

Бу даврда тасвирий санъатининг портрет жанри ривожланади. Натижада хукмдорлардан Хусайн Бойқаро, Шайбоний, Бобур Мирзоларнинг, алломалардан Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Хотифий, Бехзод ва бошқаларнинг портретлари яратилади. Шунингдек бу даврда тасвирий санъатнинг майший, баталия, манзара каби жанрлари ҳам миниатюра шаклида ривожланади.

Бу даврнинг кўзга кўринган мусаввири Камолиддин Бехзод «Хирот миниатюра мактаби» га асос солади. У кўплаб ўша даврнинг машхур асарларига миниатюралар чизади. Масалан, Шайх Саъдийнинг «Бўстон» асарига 4 та, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» сига эса 8 та миниатра чизади.

Унинг портретларидаги қахрамонлар ўз маънавий қиёфлари билан ички хиссиётларини, хулқ - атворини шундайгина юзага чиқаради. Масалан, Хусайн Бойқаро чўкка тушиб, ким биландир сухбатлашаётгандек тасвирланган. У серхашам кийим кийиб олган, шохона салла ўраб олган белида ханжар осилган тилла камар. Шайбонийхон эса саркарда ва давлат арбоби, илми адабиёт ва санъатнинг қадрига етадиган киши сифатида тасвирланган. У Хиротда расм бўлган енги калта, содда лекин бежирим тикилган тўн кийган, бошида оқ салла. У чордона куриб, катта болишга бир оз суяниб ўтирибди. Олидида сиёхдон, қаламдон ва китоб. ўнг қўлининг бош бармоғида камондан ўқ узганда ишлатиладиган халқа, чап қўлида қамчи. Савлати, бақувват гавдаси, ўтириши ўзини тутиши, қўлларининг холати ва чехрасидаги

белгиларидан унинг серғайрат, шижоатли, ўз қадрини биладиган, ақлли шох эканлигини пайқаса бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, Султон Хусайн Бойқаро даврида миниатюра санъати ривожланади ва унга султоннинг ўзи жуда катта имкониятлар яратиб беради. Зайниддин Восифий ёзганидек, “Султон Хусайн кўнгил хушлиги учун сехрофарин мусаввурлар ва услуби гўзал наққошларни аёло даражада сақлаб, уларга зўр илтифот кўрсатади”.

XIV- XV асрларда Мовароуннахр ва Хуросон мусиқа маданияти ривожининг чинакам марказига айланган. Бу даврда мусиқа маданияти назариясига оид асарлар яратилиб, Абдуқодир Найй, Али Шункор, Қулмухаммад Шайхий, Хусайн Удий, Шохқули ғижжакий, Алижон ғижжакий, Қосим Раббоний, Зайнулобиддин ал-Хусайний, Дарвиш Ахмад Қоуний, Хўжа Юсуф Андижоний, Нажмиддин Кавкабий каби бастакорлар, созанда-ю хонандалар етишиб чиққан. Тарихчи олим А. Муҳаммаджонов таъкидлаб ўтганидек хатто Улуғбек ва Навоий сингари буюк сиймолар ҳам мусиқа асарлари яратганлар. Масалан, Улуғбек “Булужий”, “Шодиёна”, “Ахлоқий”, “Табризий”, “Усули Равон”, “Усули отлиғ” Навоий эса “Исфаконий” куйини яратганлар. Шунингдек бу давр Хожа Абдуқодир Наййининг “Зудат ул адвор” (Асосий мусиқий даврлар) ва “Мақосид ул-алхон” (Куйлар мақсадлари), Сафиуддин Абдулмуъмин Урмавийларнинг “Рисолат уш-шарафийя” (Шарафга лойиқ рисола) ва “Китоб ул-адвор” (“Мусиқий даврлар ҳақида китоб”) асарлари, Абдурахмон Жомийнинг “Рисолайи мусиқий” (“Мусиқий илм рисоласи”), Нижмиддин Кавкабийнинг “Рисолайи мусиқий” ва “Рисола дар” баёни Дувоздахмаком (“ўн икки мақом баёнига бағишланган рисола”), Зайнулобиддин Махмуд Хусайнийнинг “Қонуни илмий ва амалий мусиқий” (“Мусиқа илми ва амаллари қонунлари”), Дарвиш Али Чангийнинг “Тухфат ус-

сурур” (“Шодлик тухфаси”) каби мусиқа илми тўғрисидаги асарлар вужудга келади.

Абдурахмон Жомий ўзининг “Рисолайи мусиқий” асарини Алишер Навоийнинг даъвати билан ёзади. Бу асарнинг кириш қисмида мусиқанинг психологик ахамияти, тингловчиларда қайғу ва қувонч, тушкунлик, умидворлик ва кўтаринкилик каби рухий ҳолатларни келтириб чиқариш масалаларига тўхталинса, асосий қисмини нағмалар, уларнинг бошқа овозлардан фарқи, нағманинг создаги хусусиятлари, турлари инсон рухиятига таъсир этиш кучи ва бошқаларга тўхталиб ўтилади. Хотима қисмида эса оҳангларнинг: а) шижоат ва жасурлик; б) хурсандчилик ва қувонч; в) қайғу ва мунг; г) ғам ва маюслик уйғотиш куни таъкидлаб ўтилади.

Зайнулобиддин ал Хусайний ўзининг “Мусиқанинг илмий ва амалий қонунлари” асарида нағма-товушнинг хусусиятлари, парда чолғу, вокал куйлари масаласини таҳлил қилади. Шунингдек мақомлар, уларнинг товушлар қаторларини таърифлаб беради.

Хулоса қилиб айтганда, Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келиши тарқоқ давлатларни бирлаштириши, илк уйғониш даври маданий тараққиёти натижасида вужудга келган, лекин мўғуллар томонидан бир-биридан ажратиб ташланган ягона маданий жараён яна ривожланишида давом этади.

Энг аввало иқтисодий ҳаёт, шунингдек, фан, санъат, ва адабиётдаги азалий анъаналар қайтадан тикланади. Инсон ва унинг ақл-идроки, маърифатга интилиши, Шарқ ренессансига хос хусусият ҳисобланган маънавий комил инсонни шакллантиришга бўлган эътибор ва маърифатга интилиш кучаяди. Фан ва адабиётда жаханшумул ахамиятга эга бўлган асарлар яратилади. ўз даврининг дорулфунунлари-олий ўқув юртлари, Улуғбек академияси вужудга келади. Астрономия, математика, мантиқ, фалсафа, тил ва адабиётшуносликка

оид кўплаб асарлар яратилади, миниатюра ва меъморчилик санъатлари ривожланиб, хаттотлик санъат ва хунар даражасига кўтарилади.

Урта асрларда араблар ислом байрамларининг диний мазмунига алоҳида эътибор бериб, уларни ташкил этадиган хашаматли масжид қурдиришади. Бу байрам масжиди хайит байрамлари ўтказишда диний марказ вазифасини ўтаган. Бу масжидларнинг моҳияти бир хил бўлсада, улар ҳар жойда турлича номланган: Намозгоҳ (намоз ўқиш жойи) «Мусалла ал-ийд» (байрам куни намоз ўқиш жойи) ва ҳаказо. Бу жойларнинг асосий мақсади халқни мусулмон дини асосида бирлаштириш бўлиб, бу жойларда мажлис, намоз ва қурбонлик каби диний анжуманлар уюштирилган. Лекин баъзи вақтларда ҳукмдорлар халққа ўз олижаноблигини кўрсатиш учун бу ерларда катта зиёфатлар ҳам беришган.

XI аср тарихчиси Бойхақийнинг маълумот беришича, ғазна шаҳри атрофидаги мусаллада бўлиб ўтган намоз ва қурбонликлардан кейин Амир Масъуд зиёрат уюштирган, ўша давр ғазналиклар маросимидаги удумга кўра май ичишган, мусиқа чалишган, қўшиқ айтишган, шеърларга ўқишган, давлатпаноҳ одамларга мукофотлар улашилган.

Ўрта асрларда ҳозирги ўзбекистон территориясида яшовчи аҳолининг йил фасллари ва меҳнат жараёни билан боғлиқ бўлган мавсумий (календарь) байрамлари ҳам бўлган.

Булар: баҳор байрамлари, ёз-куз байрамлари, қиш мавсумидаги байрамлари.

Баҳор байрамлари янги меҳнат мавсуми бошланишидан дарак берувчи бўлиб, у меҳнаткаш халқ ҳаётида муҳим ўрин тутган. Шунини таъкидлаш керакки, баҳор кириб келишини кутиб олиш байрамлари қадимдан барча халқларда мавжуд бўлган. Махсус одатлардаги манбаларга асосланиб айтиш мумкинки, баҳор байрамлари инсоният вужудга келган дастлабки пайтларга

тааллукли бўлиб,одамларнинг дунё бўйлаб тарқалиши натижасида улар ҳам барча ерларга ёйилган ва кейинчалик бу анъаналар барча халқларда турли номларда ва шаклда уюштирилган. Масалан, Японларда «Риссон», хитойларда «Чульцзе», славянларда «Маслиница» Марказий ва ўрта Осиё халқларида эса «Навруз» ёки «Йил боши» деб ном олган.

Ўрта асрларда «Навруз» байрами янада ривожланиб оммавий тус олди. Бу байрам ҳақида ўша даврнинг барча алломалари сўз юритганлар. ўрта аср ва кейинги даврларда «Навруз»нинг халқ турмуши ва маънавий ҳаётидаги мавқеи, фойда-таровати, фазилати ҳақида қомусий билим эгалари Абу Райхон Беруний,Фирдавсий, Қошғарий, Умар Хайём, Навоий ва бошқалар ажойиб фикр-мулоҳазалар билдирганлар. «Навруз»ни Беруний «Навруз-оламнинг бошланиши» деса, Фирдавсий «Навруз-байрамлар шоҳи» дейди. Навоий «Хар тунинг кадр ўлубон, ҳар кунинг ўлсун Навруз» деб одамларга истак билдиради.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки ўтмишда «Навруз» байрамига қарши шахслар ҳам кам эмас эди. Бу байрам айниқса,истилочиларга ёқмас эди. Бу ходиса араб истилосидан сўнг яққол намоён бўлди. Ислом арбоблари бу байрамни таъқиқлашга кўп уриндилар. «Навруз» уларнинг динига, сиёсатига, қонун-қоидаларига мувофиқ эмаслигини билсалар ҳам, бу байрамларда одамларнинг озодлик сари руҳан бирлашишлари мумкинлигидан қўрқишар эди. Шунинг учун «Навруз» истилочилар саройларида,амалдорлар, дин ахли давраларида расмий байрам ҳисобланмаган. Лекин тазйиқларга қарамай «Навруз» халқ орасида нишонлана борди. Бундан айрим подшо ва амирлар халқ орасида ҳўз мавқеларини ошириш, ўзларини халқпарвар қилиб кўрсатиш мақсадида «Навруз» ни ташкил қилишга бел боғлаганлар.

Айний 19 - асрда Бухорода уюштирилган бундай «Навруз» ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Амир Музаффар Россия билан бўлган урушда енгилганидан сўнг халқ олдида обрусиз бўлиб қолган,айниқса, урушда бўшаб

қолган хазинасини тўлдирмоқчи бўлиб, ҳар бир ерда «чавқий» (умумий базм) уюштириб, одамларни унинг томошасига банд қилганлар. Шу йўл билан халқ оммасининг диққатини ўзининг ноҳўя ишларидан четга тортар, ёки ҳўз кирдикорларини ҳампўшларди».

Ўрта асрларда «Наврўз» 3 кундан то далаларда экин-текин экилгунча давом этган.

«Наврўз» бозорлардаги махсус майдонларда, шаҳар чеккаларидаги сайлгоҳларда уюштирилган. Эрталабдан карнай-сурнай, полвон, дорбозларнинг, қизиқчиларнинг чиқишлари бўлган. Кечки пайт сайллар, халқ ўйинлари, базмлар уюштирилган, ҳар хил мусобақалар авжга чиққан. Кўпқари, кураш, пойга уюштирилган, ҳўроз, қўчқор уриштирилган, хатто кимор ўйинлари ўтказилган.

Ҳовли-жойларни тозалаш, дарахтлар ўтказиш, ота-она, яқинларни зиёрат қилиш, марҳумларнинг қабрини зиёрат қилишлар «Наврўз» нинг таркибий қисмига айланган. «Сумалак» сайли уюштирилган. «Наврўз» кўп жойларда дала ишлари бошлангунга қадар нишонланган. Байрам сўнгида дехқонлар ўз иш қуролларини тайёрлаб, ҳўкизларини ем билан боқиб, унинг шохини, бўйнини мойлаб, дала томон йўл олишган. Бу маросим «Шохмойлар» деб белгилаб берилган. Бу кунлар душанба, чоршанба, жума кунидан бирига тўғри келиши лозим, чунки бу кунлар дехқонлар учун қўш чиқариш учун бахтли кунлар ҳисобланган. Ҳиндистоннинг шимолий районларида яшовчи халқлар тасаввурича, Она Ер ойда 6 кун ухлайди. бу кунлар ойнинг 5,7,,9,11,21,24-кунларига тўғри келади. Мана шу кунлар ерга қўш солиб бўлмайди. ўзбекларда бундай таъқиқлар сақланиб қолмаган.

Шохмойларга қишлоқнинг эркагу аёли баравар тайёргарлик кўрган. Имкониятга қараб ҳар бир хонадон хилма-хил таомлар пиширган. Бу тайёрланган таомларни қўш чиқарилган жойга олиб келганлар. Қишлоқнинг барча аҳолиси тўплангач, қишлоқ оқсоқоли дуойи фотиҳа қилган. Мана шундан кейин пиширилган таомлар қишлоқ аҳолисига тарқатилади. Сўнг оқсоқол яна фотиҳа қилади. Сўнг қишлоқда қўш чиқариш учун боқилиб ётган ҳўкизлардан бири танланади ва ўтган йилги ҳосил ўрими пайтида ўриб олинган охирги тутам бўғдойдан тайёрланган кулча нондан қишлоқнинг мўътабар қариялари ҳамда меҳнаткаш дехқонларига бир бурдадан синдириб берилади. Бу билан кишилар бу йилги ҳосил ҳам бултургига ўхшаб мўл-кўл бўлсин, деган истакни билдираётган бўладилар. Ниҳоят, барча ҳўкизларнинг шохига «ёмон қўз тегмасин» деб зиғир мойи суртилган ва инсу жинслар ҳамда ёмон рухлардан пок бўлсин деб исириқ солинади.

Дастлабки кўшни қишлоқнинг кекса, ҳурматли, ували-жували оқсоқолларидан бири солади. У кўш билан кучи етганича ё бир марта, ё уч марта, ё беш марта-умуман тоқ марта бориб келиши керак. Шундан сўнг аввалги йил ҳосилининг охирги тутамидан олинган буғдойдан хайдалган ерга бир ховуч сепиб беради, шундан сўнг барча дехқонлар хўкизларини етаклаб уйга кетадилар, ҳамма мўз оилаларида хурсандчилик қилади.

Ўрта Осиё халқларига ислом дини мажбуран қабул қилдирилгач ҳар бир касб –хунар бўйича махсус рисоалар тузилган. Уларда ҳар бир касб-хунарнинг қонун - қоидалари, сиғинадиган пирлари диний руҳда баён қилинган. Кейинчалик бой хонадонлар эртага қўй чиқарилади деган куни зиёфат беришиб, бу зиёфатга мулла ва эшонларни чақиришган. Улар зиёфатдан кейин кечқурун алламаҳалгача кўшниларга «Дехқонлар рисоласи» ни ўқиб беришган. Бироқ бу нарсанга анъанага айланган эмас.

Иссиқ иқлим шароитида яшаб келаётган ўзбек халқида қадимдан сув билан боғлиқ урф-одатлар, байрамлар кўп бўлган. Сув хавзаларига бориб чўмилишга оид урф-одатлар кўп бўлган. Араблар истилоси даврида бу одатлар камайиб бориб, кейинчалик йў-олиб кетган. Ана шундай байрамлардан бири – адим замонларда ўтказилиб келинган, яқин кунларгача сақланган «Сув сайли» дир.

Бу қандай ўтказилган? Қорлар эриб, сойлар сувга тўлганда қишлоқ йигитлари «Сув сайли» га отланишган. Сув бўйида йигитлар аввалига бир ховуч сув ичишган. Сўнг юз - қўлларини ювишган, кейин уйдан махсус олиб чиқилган рўмолча билан артишиб, дилидаги орзусини айтиб, уни сувга оқизиб юборишган. Сўнг овқат тайёрлашган, қўшиқ ва достон айтишган, қизиқчилик қилишиб, ўйин-кулги қилишган. Куннинг энг қизиган вақтида мириқиб чўмилишган.

Ёз ойининг охири ва кузда дехқонлар ҳосил йиғиб олишга бағишланган байрамларни нишонлашган. Масалан, буғдой ўрими бошланишидан олдин ва охирги тутам буғдойни ўришга оид хурсандчиликка айланиб кетадиган маросимлар диққатга сазовордир.

Охирги тутам буғдойни ўриб олиш маросими дунёдаги жуда кўп халқларда мавжуд бўлган. Масалан, арабларда охирги бир парча ердаги ўримсиз буғдой қолганда бир тутам буғдой бошоғи билан қўшиб боғлашар ва ўша ердан чуқур кавлаб, боғланган бошоқли буғдойни ўриб, ана шу «қабр» га кўмиб қария вафот этди , деб чуқурга тупроқ тортар эканлар. «Худо марҳумнинг буғдойини ҳам бизга берсин» дея дуо-фотиҳа қилар эканлар. Бу маросим рус, украин, белорус ва бошқа кўп славян халқларида кенг тарқалган экан. Бундай маросим ўзбекларда «Обло барака» номи билан юритилган.

Номланишидан кўриниб турибдики, анимистик тасаввурга асосланувчи қадимий маросим ислом таъсири остида бошқача атама билан юритила

бошлаган, аммо генетик асослари билан исломга қадирли бўлган эътиқодий тасаввурларга бориб боғланади.

Буғдой ўрими хашар ёрдами билан ўтказилган. Ўрим охирида бир парча ўрилмаган ер қолгач, ҳар томондан хашарчилар ўриб келаверади. Ҳар бир ўроқчи охирги тутам буғдойни ўриб олишга ҳаракат қилади. Ана шу охирги буғдой «Она буғдой» деб аталади. Кимки биринчи бўлиб етиб келса «еттим-еттим, обло барака берсин» деб уни ўриб олади. Она буғдой тутам холида боғланиб, уйга олиб кетилади ва баҳорги экин пайтига қадар сақланади. Баҳорги экин мавсуми бошланганда, она буғдой тозаланиб, бир қисми уруғлик донга, бир қисми янчилиб хонадондаги бошқа унларга аралаштирилиб юборилади. Бу ундан нон, патир ёпилган ва далага дон сепишга чиққан дехқонларга улашиб берилади. Улар нон, патирлардан ер эканлар, «бу йил ҳам ҳосил мўл бўлсин, она буғдой ўзи қўлласин, бобо дехқон мададкор бўлсин», деб дуо қиладилар. Мана шундан кейин дон сепилган.

Исломгача куз фасли байрамларга бой бўлган. ўрта асрларга келиб куз байрамлари дин унга қарши булгани учун ҳамда эски календардан мусулмон ой календарига ўтилганлиги сабабли камайган. Улар асосан ҳосил йиғишга киришилганда, бошқалари меҳнат мавсуми якунланганида нишонланадиган бўлган. Бизнинг кунимизгача етиб келганларидан «Қовун сайли», «Хирмон тўйи» ҳисобланади.

«Қовун сайли» дехқонларнинг полизларида қовун-тарвузларни йиғишидан бошланиб, бозор майдонларида ҳам давом этган.

Байрам бозорда бир неча кундан бир ҳафтагача давом этган. Дорбозлар, масҳарабозлар, созандалар ва хонандалар ўз санъатларини намойиш қилишган. Сайил жараёнида томоша ва мусобақалар ўтказилган. Яхши қовун нави энг ширин маҳсулот етиштирган дехқонлар «Уста қовунчи» деб тан олиниб, тўн ва дўппи кийдиришган.

Мўл ҳосил етиштирган йиллари дехқонлар катта зиёфат уюштирган, ўйин-кулгу қилишган, яхши ишлаганларга совға - салом беришган, тўнлар кийдиришган.

Ёз-куз маросимларидан яна бири шамол чақириш маросимидир.

Узоқ аجدодларимиз шамолга ҳам ғайри-табiiй қудрат меваси бўлмиш жонли нарса сифатида қараган. Масалан, шимолда яшовчи папайлар шамолни аллақандай тош одамлар вужудга келтиради деб қараганлар. Шунинг учун улар шамол чақириш ёки тўхтатишда тошларга, қояларга сиғиниб қурбонликлар қилишган.

Ўзбекларда шамол хомийси-кекса аёл ҳисобланиб, у ҳақидаги тасаввурлар яхши сақланиб қолган.

Туркистон, Сайрам ва Чимкент атрофларида яшовчи ўзбекларда ўтказилувчи «Чой момо» маросими унинг ёрқин мисолидир.

Ёз ойларида, айниқса, бошоқли донлар етилган пайтда, қаттиқ шамол туриб, арпа, буғдой, мош каби экинларни пайхон қилиб ташлайди. Мана шундай бир неча қари аёллар юзларига қорақуя суркашиб, кели сопини от қилб минишиб, қўлларига узук говрон олишиб, говронга турли рангдаги латта-путталарни бойлашиб, отга ўхшаб кишнаб сакраб «Чой момо» қўшиғини айтишган. Уларнинг тасаввурларича табиат кучлари бундай хатти-харакатга бас келолмай, шамол тезда босилиб қолар экан. Шундан кейин ҳар бир хонадон маросим иштирокчиларига хайр-садақа қилинади.

Нима учун «Чой момо» дейилади? «Чой» сўзининг этимологияси ҳақида гапирсак, чой эмас чал момо бўлиши лозим. Қадимги туркий тилидаги «Чой» - шамол деган маънони билдиради. Чой момо «чал момо» сўзининг фонетик ўзгариши. «Чой момо» маросими матриархат даврининг махсулидир, чунки шамол ва унинг хомийсини аёл киши тасаввур қилиб, ундан шамолни тўхтатишни илтижо қилиш, маросимнинг аёллар томонидан бажарилиши жамиятда аёлларнинг юксак мавқега эга эканлигини англатади.

Табиат ходисалари қадимги кишилар учун гоҳ фойда келтирса, гоҳ зарар келтирган. Донли экинлар пишпб етилган пайтда қаттиқ шамол зарарли бўлиб, «Чой момо» маросими шамолни тўхтатишга уриниш жараёнида юзага келган бўлса, куз фасли учун шамол эсиши талаб қилинган. Донни янчиб, сомондан тозалаш пайтида шамол хомийсига сўз воситасида таъсир этиб, шамол чақириш маросимлари вужудга келган. Бу маросимнинг ўтказилиш тарзи, вақти, ўтказувчилар таркиби ҳақида ҳеч қандай маълумот сақланиб қолмаган. Бу эса маросимнинг истеъмолдан тушиб қолиши натижасида бўлиши керак.

Фарғона водийси, Тошкент, Жиззах, Самарқанд ва Бухоро вилоятларида яшовчи ўзбеклар орасида биргина тўртликнинг сақланиб қолганлиги ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Унда шамол хомийси сифатида Хайдарга, яъни Мухаммад пайғамбарнинг куёви Хазрат Алига мурожаат қилинган. Афсоналарга кўра Хайдар мўз куч - қудрати билан барча табиат ходисалари, жумладан, шамолни ҳам мўз ихтиёрида сақлар эмиш. Унга илтижо қилса, шамолни қўйиб юборар эмиш.

Тошкент атрофларида яна шамолнинг хомийси сифатида Ялонғоч отага ҳам мурожаат этадилар. Шамол чақириш маросими шамол тўхтатишдан кейин, патриархат динда вужудга келган.

Қиш мавсумига оид маросимлар ҳақида 2 хил фикр юритиш мумкин. 1. Айрим маросимлар ўзларининг сўз компонентини йўқотган ҳолда, хатти-харакат компонентида ҳам катта ўзгаришлар юз берган тарзда асримизнинг ўрталарига қадар етиб келган. Масалан, қишлоқда ўтказиладиган гапхўрлик, яъни гап-гаштак маросими.

Бу маросим дала меҳнатидан бўшаган эркаклар томонидан ўтказилади. Қишлоқдаги эркаклар узоқ ва зерикарли қиш кечалари қишлоқдаги чойхона,

бирорта бўш хонадонлардан бирига тўпланишиб галма-гал ойда 2 ёки 1 мартадан зиёфат беришган. ўтириш, асосан, кечки пайт бошланиб жуда кеч, хаттоки сахарга қадар давом этган. Гап-гаштакни бошқарувчи оқсоқол ва унинг ёрдамчиси бўлган. Улар зиёфат бериш навбатининг бориши, зиёфатнинг бориши, зиёфатнинг меъёри, ўтиришда ўтказиладиган ўйинларни, тартиб-интизом кабиларни бошқариб борганлар.

Ярим тунга қадар турли-туман хангомалар, ўйинлар ўтказилган. Айрим жойларда халқ бахшиларида дostonлар, эртакчиларида эртак тинглаганлар. Гап-гаштак оқсоқолининг ижозати билан иштирокчилар уй-уйларига тарқалганлар.

Гап-гаштак маросимининг ўзига хос яхши жихатлари бўлган. Унда кишилар бир томондан даврада ўзини тутишни, иккинчи томондан меҳмон кутиш ва унинг кўнглини олишни ўрганган. Меҳнаткаш дехқонлар томонидан ўтказилган бу тадбирда ичкиликбозлик каби ғайриахлоқий нарсалар бўлмаган. Қолаверса бу тадбир ўз даврининг маданий-маърифий фаолият шаклларида хисобланар эди. Гап-гаштаклар ўтмишда ташвиқот-тадқиқот ишларини олиб боришнинг асосий омили хисобланган. Чунки кишилар гап-гаштакларга турли томондан меҳмонлар таклиф қилишган, иштирокчилар ўзлари кўрган, билганларини хикоя қилиб беришган. Гап-гаштак маросимларида халқ термалари ва кўшиқлари ижро этилган. Аммо мазкур маросимнинг ўзидагина айтиладиган махсус кўшиқлар ёки айтишмалар ҳақида маълумотлар йўқ.

Яс - юсун маросини асосан, кўчманчи чорводор аҳолига тааллуқли бўлиб, XVII асрга қадар қимизхўрлик маросими сифатида мавжуд бўлган. Кейинчалик тариқ ва курмакдан тайёрланувчи махсус ичимлик-бўза ичиш билан алмашинди.

Яс-юсун атамаси муғулча бўлиб, унинг бир қисми «яс» қандай маъно англатиши маълум эмас. 2-қисми эса муғулча «ёсо» сўзидан олинган бўлиб, тартиб, қоида, урф-одат, хатти-харакат маъноларини англатади.

Бу маросим турли жойларда турлича. Масалан, Тошкент ва Фарғона водийсида-бўзахўрлик, Бухоро Самарқанд ва Туркистонда кўча ўтиришлар деб юритилади.

Яс-юсун 30-40 киши кўшилиб шерда (меҳмонхона) уюштириш йўли билан ташкил этилади. Шерданинг 2 хил шакли бўлган: 1-Холпана усулида, 2-хар сафар бир шерда аъзосининг ҳаракат қилиши билан ташкил қилинади. Шерданинг раиси, раиснинг ўнг ва чап оталиқлари бутун маросимга раҳбарлик қиладилар. Бундан ташқари эшик оғаси, бий ва унинг ўринбосарларининг буйруқларини бажартирувчи ясаул, бўза қуйиб узатадиган соқий (косагул) каби жавобгар шахслар ҳам маросимда муҳим вазифа бажарадилар.

Яс-юсун маросимини ташкил этишнинг ўзига хос талаблари бўлган. Булар қуйидагилар:

1. Барча иштирокчилар косагул узатган бўзани дархол охиригача бир нафасда ичиб юбориши зарур;
2. Косадаги бўзани тўкмаслик керак;
3. Доим чўкка тушиб ўтириши ва бий рухсатидан сўнггина оёқ узатиб ёки бошқача тарзда ўтириш мумкин;
4. Охиригача мастлик қилмай одб сақлаши шарт.

Келтирилган шартлардан кўриниб турибдики, маросимнинг ўзига хос этикети мавжуд ва қонидани бузишга ҳеч кимнинг ҳаққи бўлмаган. Шунинг учун ҳам маросим Яс-юсун деб аталади.

Косагул шерда иштирокчиларига бўза тутганида муайян тўртлик билан мурожаат этади. Косани олган шахс бўзани ичиб, косагул шаънига қуйидаги шеърни айтиб, сўнг косани узатади.

Яс-юсунда иштирок этувчилар шеърлар айтишган, халқ қўшиқларини қуйлашган. Бу қўшиқларда асосан кўнгил очиш, ғам-ташвишларни унутиш руҳи устунлик қилади. Бу қўшиқларда хазил-мутойиба, кўнгил очишга даъват этиш мотивлари билан бир қаторда, ижтимоий тенгсизликдан нолиш руҳи ҳам ёрқин акс этади.

Кейинчалик шаҳарларда қишин-ёзин бўза билан савдо қилиш авж олиб кетди, майхоналар очилди ва Яс-юсун маросими унутилди.

Қиш мавсумидаги байрамлардан яна бири биринчи қор билан боғлиқ «қор хат» ёзиш удуми оммавий тус олган, қор отишлар, ўйин-кулгулар, совға-саломлар, меҳмондорчилик зиёфатларидан ташкил топган қишки халқ байрами вужудга келган.

«Қор хат» нинг мазмуни шундан иборат бўлган: биринчи қор билан табриклаш, ишларига муваффақият тилаш, сўнггра «Қор хат» ёзувчининг истак, шарти баён қилинган, яъни зиёфат, неча киши иштирок этиши керак ёки совға олиб берилиши.

Қиш фаслининг охири, эрта баҳорда ўтказилган «Қурултой» ўзбек йиғин-байрамлари қаторидан ўрин олган. Қурилтойда энг долзарб масалалар ва келажакдаги режалар ҳақида маслахатлашиб олинган. ўзаро келишув ва маслахатлар тугагач, оммавий халқ томошалари, сайиллар уюштирилган.

Шайбонийлар ва Аштархонийлар даврида меъморчилик санъати анча юксалади. Бу юксалишнинг боиси, биринчидан, ҳукмдорларнинг Темур ва темурийлар анъаналарини давом эттириб, яъни ҳашаматли ва юксак бинолар қуриш орқали ўзларининг куч-қудратларини намойиш қилиш натижаси бўлса, иккинчидан, ўзлари ва пир тутунган маънавий раҳнаомаларининг номларини абадийлаштиришга бўлган интилишлари натижасидир.

Шайбонийлар даврида нафақат хукмдорлар, балки ўз даврининг кўзга кўринган ва катта моддий имкониятга эга бўлган шахслари ҳам кўплаб меъморий ёдгорликлар қурганлар.

Бу даврда Самарқандда Мухаммад Шайбонийхон қурдирган Хонийа, Абу Саид номли мадрасалар, Бухоро деворининг таъмирланиши, Мир Араб, Абдуллахон, Модарихон (Абдуллахон ўз онасига атаб қурдирган), Говкушон, Фатхулла Қушбеги, Мухаммад Хожа Борсо, Жўйбор, Кўкалдош Қулбобо мадрасалари, Калон, Хожа Зайниддин, Баланд, Чор Бакр, Абдуллахон масжидлари, токи Саррафон, токи Заргарон, токи Урдфурушон, токи Тиргарон, токи Телпакфурушон каби бешта токилар, Абдуллахон тими, Тошкентда Кўкалдош ва Бароқхон мадрасалари, Каффоли Тоший мақбараси, Туркистонда Мухаббат Шайбонийхон масжиди, Балхда Абдуллахон ва Қулбобо Кўкалдош мадрасалари ва бошқа меъморий ёдгорликлар қурилган.

Аштархонийлар даври ҳам кўплаб меъморий ёдгорликларнинг бунёд этилганлиги билан ажралиб туради. Бу даврда Бухорода Абдулазизхон, Убайдуллахон мадрасалари, Боқи Мухаммад ва Убайдуллахон масжидлари, Субхонқулихон қурдирган касалхона-мадраса, Балх шаҳрида Назар Мухаммад ва Субхонқулихон мадрасалари, қатор чорбоғлар, Мозори Шарифда Хазрат Али қабридаги гумбаз ва бошқа бинолар барпо этилади. Албатта Аштархонийлар даврида ҳам ўзига тўқ кишилар, амирлар, амалдорлар ҳам ўзларининг маблағларига кўплаб меъморий ёдгорликлар қурдирганлар. Масалан, XVII асрда Хивада Араб Мухаммадхон, Хожамберди, Шерғозихон мадрасалари қурилган бўлса, Бухорода Пояндибий оталиқ масжиди, Шодимбек, Нардевонбеги мадрасалари, Бозори Русфанд мадрасаси, Самарқандда Амир Ялангтўшбий томонидан Регистон майдонида Шердор ва Тиллакори мадрасалари бунёд этилади.

Шайбонийлар ҳам, Аштархонийлар ҳам ўз саройлари қошида кўплаб санъаткорларни тўплаб, уларга хомийлик қилганлар. Натижада нафақат шеърят ва меъморчилик санъатлари, балки мусиқа санъати ҳам тараққий этади. Иккала сулолалар хукмронликлари даврида мохир созанда ва хонандалар, шоир-бастакорлардан Мавлоно Кавкабий, Мавлоно Ризо, Мавлоно Шермухаммад Қуллол, Али Дуст Ноий, Амир Али Акбар Самарқандий, Амир Масти Кобузий ва бошқалар халқ орасида машхур бўладилар.

XVI-XVII асрларда яшаган Мавлоно Кавкабий ва Дарвеш Али Чангийлар мусиқашуносликка оид асарлар яратишиб, куй ва кўшиқ, уларнинг турлари ҳамда шакллари масаласини ёритиб берадилар. Масалан, Хасанхожа Нисорийнинг ёзишича, "Ва мулло Кавкабий мусиқа соҳасида Убайдуллахон номига бир рисола тасниф этиб, унда таклиф ва ийқоъ ҳақида сўз юритган, хажми, жинслар бахсини ҳам келтириб, еттита бўлган биринчи табақа зарбидан ва ўн учта бўлган иккинчи табақа зарбидан ҳосил бўлувчи 12 мақомни 6 овозда

назм қилиб манзумага қуллиёт боғлаганким, мусаннифлар бир овоздан бу дилкаш амалга тахсинлар айтиб келмоқдалар". Кавкабий мақом йўллари ва мусиқанинг назарий томонларини ёритиб беради. Шунингдек у ўзининг "Рисолаи мусиқа" асарида илми таълиф ва илми ийқоъ каби бўлимларга бўлиб таърифлаган, ҳамда 12 мақом, 24 шубба, 6 овоза, 24 мураккабот ва 12 усулнинг ўзи ёзиб олган номларини келтиради.

Хулоса қилиб айтганда, темурийлар давридан кейинги маданий ҳаётда адабий-бадий жараён сезиларли даражада ривожланишда давом этади. Лекин ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олган мутаассибликнинг кучайиши фан тараққиётига, айниқса, аниқ фанлар тараққиётига салбий таъсир кўрсатган. Шунингдек, диний мутаассиблик ишлаб чиқариш кучлари тараққиётига ҳам салбий таъсир кўрсатган. Натижада моддий ва маънавий бойликлар ишлаб чиқариш олдинги даврлар - илк уйғониш ва темурийлар даврига нисбатан бир мунча суст ривожланган. Аҳолининг илм-фанга бўлган қизиқишлари ҳам, илмий тафаккур тараққиёти ҳам бир қадар сусая борган.

Бу давр маданиятининг характерли хусусияти - ўзлигини англашга бўлган интилишнинг кучая борганлиги билан характерланади. Натижада тарих фани тараққий этади, ўзларининг номларини абадийлаштиришга бўлган интилишлар эса меъморчиликнинг ривожига олиб келади.

Сўфизм таълимоти жамиятнинг мафкурасига айланади. Фанлардан фақатгина фалсафа ва тарих фанлари ривожланишда давом этади. Лекин жаҳоншумул аҳмиятга эга бўлган асарлар вужудга келмади. Маданият миллий маҳдудлик қобиғига ўрала боради. Лекин адабий-бадий жараён ва меъморчилик санъати тараққиётида илк уйғониш даври ва Темурийлар даври анъаналари давом эттирилади. Ижтимоий ҳаётда чуқурлашиб бораётган таназуллар адабиётда танқид қилиш, масҳаралаш ва ҳажв қилишга йўл очиб беради.

XVIII асрдан бошлаб иқтисодий, сиёсий ва маънавий таназуллар ягона ҳудудда яшаётган халқларнинг ва кучли бир давлатларнинг парчаланишига олиб келади.

Вужудга келган уч хонлик ўзаро тил топиша олмайди. Хаттоки юрт бошига ён бостириб келганлар, душманга зарба бўлиб тушадиган муштга айлана олмайди. Натижада рус истилоси исканжасига осонгина тушиб қолади. Моддий ва сиёсий қарамлик, маънавий зулм сиртмоғига илинади.

Рус истилочилари маҳаллий халқнинг маънавияти, қадриятлари, диний эътиқодларини оёқ ости қила бошлайдилар. Халқнинг маънавий меросга бўлган муносабатларини ўзгартиришга, унинг онгига ўз манфаатига мос келувчи мафкурани тикинтиришга интиладилар. Халқни ичдан емирувчи барча воситаларни ишга соладилар. Моддий ва маънавий бойликлар талон-тарож қилинади.

Шунга қарамасдан, рус истилоси билан бирга Европанинг илғор фан ва техникаси кириб кела бошлайди. Ерли халқ орасидан ёшларни ана шу замонавий фан ва техникадан воқиф бўлишга чорловчи маърифатпарварлар етишиб чиқади. Халқнинг моддий, сиёсий ва маънавий зулмдан озод бўлишининг бирдан-бир йўли, янгича таълимни жорий қилишда деб ҳисобловчи "жадидлар" ҳаракати вужудга келади.

Миллий санъатда янги жанр - театр санъати пайдо бўлади. Халқни мустамлакачилик ибтидодига қарши курашга чорловчи вақтли матбуот шаклланади.

Албатта, истилочилик зулмига қарши онгли кураш олиб бориш тарафдорларининг саъй-ҳаракатлари зое кетмади. Миллий ғурур, миллий рух ва миллий ўзлигини англаш қайтадан уйғона бошлади.

Осиё халқларининг нафақат ижтимоий-сиёсий ҳаётида туб ўзгаришлар рўй берди, балки маданий ва маънавий ҳаётда ҳам айрим ўзгаришлар рўй бера бошлади, Марказий Осиё ҳудудида Европа ва азалий анъаналарга асосланган маданиятнинг, диний эътиқодларнинг ўзаро тўқнашуви содир бўлади. Шу боисдан Европа маданиятининг айрим жихатлари маҳаллий аҳоли анъанавий маданиятига зид келиб қолган бўлса, айрим томонларидан, масалан, маърифат тарқатиш, илм олишга бўлган интилиш, дунёвий фанларни, техник тараққиётни ривожлантиришга бўлган интилишлар илиқ кутиб олинади. Чор Россияси маъмурлари ерли халқ манфаатларига зид келган жихатларни янада кескинлаштиришга интилган бўлсалар, маҳаллий халқ томонидан қабул қилинадиган жихатларининг ёйилишига тиш-тирноғи билан қаршилиқ кўрсата бошладилар. Маънавиятда туб зиддиятли жараён вужудга келади.

Демак, русларнинг Марказий Осиёга бостириб кириши салбий, ҳам ижобий оқибатларга олиб келди. Салбий таъсир шунда эдики, рус босқинчилари биринчи навбатда халқ маънавий маданиятининг ривожига тўсқинлик қилади. Миллий меросга бўлган муносабатини ўзгартира бошлайди. Миллий ифтихор ва ғурурга раҳна сола бориб, ерли халқ онгига Европа ва рус маънавиятиги сингдиришга ҳаракат қиладилар. Ерли халқнинг бой-бадавлат кишилари ва рухонийлари қўлга олиб, уларнинг ёрдамига таяниб рус ҳукмронлигига, рус босқинига бўлган муносабатларни ўзгартиришга, "совуқ" муносабатларни "илиқ"лаштиришга, "босқинчи" тушунчасининг ўрганишга "ёрдамга келган", "маданият олиб келган" каби тушунчаларнинг кириб келишига интиладилар. Хатто хутбаларга рус подшосининг номини қўшиб ўқиттиришга ҳаракат қиладилар.

Европа фани ва техникасини ўзлаштираётган руслар, ўзлари босиб олган ҳудудларда ҳам фан ва техника тараққиётига эришишга (албатта ўз манфаатларини кўзлаган ҳолда) ҳаракат қиладилар. Натижада рус олимлари жамиятлари, турли хил илмий нашрлар вужудга келиб, Марказий Осиёнинг

табiiй, иқтисодiiй хариталари тузила боради. Фауна ва флораси тадқиқ этилиб, фойдали қазилма конларининг жойлари аниқланади. Россия саноати учун хом ашё сифатида табiiй бойликлар қазиб олина бошланади. Пахта якка хокимлигига эришиш учун турли хил суғориш шахобчалари ва иншоотлари қурилади. Дехқончиликда бир мунча силжишлар рўй беради.

Албатта рус маънавий босқинчилигига қарши турли хил ҳаракатлар вужудга келади. Бу ҳаракатлардан бири маърифатпарварлик ҳаракати бўлса, иккинчиси, унинг замонавий ва бир мунча ижобiiй, омманинг, айниқса, ёшларнинг ўтмаслашиб ва сўниб бораётган миллий ғурури ва миллий руҳини ўткирлаштиришга, онглилигини оширишга қаратилган "жадидчилик» ҳаракати эди.

Рус истилочиларининг Марказий Осиёни забт этиши миллий зиёлиларнинг дунёқарашида бир қатор ўзгаришларнинг содир бўлишига олиб келди. Рус маданияти, у орқали европанинг илғор маданияти билан танишиш ижтимоiiй тараққиётга бошқача назар башлашга туртки берди. Улар ижтимоiiй тараққиётнинг янги босқичига кўтарилиш халқни маърифатли қилиши, унга таълим бериш, илм-фанни эгаллашларига ёрдам бериш орқали амалга ошиши мумкин деб ҳисобладилар. Маърифатпарварликнинг Муқимий, Завқий, Анбар Отин, Дилшод Барно сингари вакиллари нафақат хонликларнинг бошқарув тартибини танқид қилдилар, балки илм орқали адолатсизлик, жаҳолат ва зулмга барҳам бериш мумкинлиги ғоясини илгари сурдилар. Муқимий риёкор рухонийлар, бойлар ва амалдорларнинг халқ бошига битган бало эканлигини, жабр-зулм уларнинг кундалик юмуши эканлигини, шахсий манфаат олдида бир-бирининг кўзини чўқишигача бориши мумкинлигини фош қилишга интилади.

Завқий эса, хонлик идора усулини дастлаб қўллаб-қувватласа-да, сўгра уни қаттиқ танқид қилади. Ўз манфаати йўлида халқни талайдиган бекларни фош қилишга интилади. Халқ бошига балолар тошини ёғдираётганларни қоп-қора булутга ўхшатади. Халқнинг озодликка, ана шу қора булутлар соясидан чиқиб офтоб ва ёруғлик - озодликка чиқишини орзу қилади.

Маърифатпарварликни ва илм олишни тарғиб қилган шоира Анбар Отин руслар томонидан ўрнатилган мустабил тузумни қоралайди. Зулмдан қутулишнинг бирдан-бир йўли - билим олиш орқалигина нодонликни тарк этиш, ақл-идрокка амал қилиш орқали халқнинг бирлигига эришиш мумкинлиги ғояларини илгари суради.

Маърифатпарварликнинг кўзга кўринган вакиллари Фурқат ва Сатторхонлар Маркази Осиёда ҳукмронлик қилаётган хонлик бошқарув тизими жамиятнинг иқтисодiiй ва маънавий таназзулининг бирдан бир сабаби деб биладилар.

Улар фақат илм-фанни эгаллаш орқалигина тараққиётнинг таназзул ботқоғидан олиб чиқиб кетиш мумкин деб хисоблайдилар. Уларнинг фикрига кўра, илм-фан жамият тараққиётини белгилаб берувчи қудратли кучдир.

Маърифатпарварлик ҳаракати вакиллари Марказий Осиёга мустамлакачилик сиёсати орқали кириб келаётган Европача маданиятни чуқур таҳлил қиладилар. Бир-биридан тубдан фарқ қилувчи ижтимоий тузимнинг мохиятларини чуқурроқ англай борадилар. Европага хос бўлган давлат тузилмалари, уни бошқаришнинг ижобий томонларидан фойдаланиш зарурлигини таъкидлай бошлайдилар. Масалан, Аҳмад Дониш истибдодга асосланган тузумнинг иқтисодий-сиёсий мохиятини чуқур таҳлил қилиб, давлат тузимини ижобий-сиёсий ташкилот бошқаруви билан алмаштирилишини таъкидлайди. У ўзининг машҳур "Наводир ул воқоё" асарида ақл давлатнинг мохиятини белгилаб беришини таъкидлаб, "Кимки ақлсиз бўлса, у одил эмас... ақл ва давлатни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Ақлсиз одамлар давлатни бошқара олмайди", деб ёзади. Унингча одил подшоҳ давлатни бошқариш ва бирор фармон чиқаришда ақлли одамлар билан бамаслаҳат иш қиладилар.

Жадидчилик ҳаракати. Бу ҳаракат XIX аср охирида бошланган барча маърифатпарварлик ҳаракатларидан бир мунча мукамалроқ, уюшганроқ, исёнкорроқ, мустамлакачиликнинг асл мохиятини чуқурроқ тушуниб етган ҳаракат эди. Миллатнинг шаклланиши, миллий қадриятларни сақлаб қолишда жадидчилик ҳаракати вакиллари жонбозлик кўрсатадилар. Улар халқ турмушига сингишига қарши турадилар. Халқнинг, айниқса, ёшларнинг миллий руҳияти ва туйғусини сақлаб қолиш, миллий ўзлигини англаб етишлари учун рус-тузем мактабларига қарама-қарши "янги усул" мактабаларига асос соладилар. Натижада 1910 йилга келиб, жадидчилик ҳаракатининг марказлари хисобланган Тошкентда 20 та, Қўқонда 16 та "Янги усул" мактаблари фаолият кўрсатади. Бу мактабларда асосан туркий тил ва ислом илоҳиёти ўқитилади.

XX аср бошларига келиб маънавий таназзули чуқурлашиб бораётган Бухорода янги оқим - "Жадидчилик ёки фикрлилар" оқими вужудга келади. Бу оқим тарафдорлари Бухоронинг иқтисодий-сиёсий жихатдан кучли давлатлар қаторига чиқиша учун кураша бошлайдилар. Бу оқимнинг фаол иштирокчиларидан бўлган Садриддин Айний ўзининг "Жадидлар ёки ёш бухороликлар партияси таркиби ёки ёзилмай қолган режалар" номли асарида "Жадидчилик ҳаракатининг" мақсад ва вазифаларини баён қилади. Жадидлар ўз олдиларига саводсизликни тугатиш, халқ тафаккурини юксалтириш, янги мактаблар ташкил этиш, жадидчилик адабиётини тарқатиш, диний мутаассибликка қарши кураш, давлат арбобларининг қабихлиги, зулмкорлигини, қонунчиликни бузилиши, адолатсизликнинг авж олганлигини фош қилиши, ахлоқсизлик ва бидъатга, эркилик сарқитларига чек қўйиш каби

мақсадларни қўядилар. (Қаранг: Ўзбекистон тарихи, Т., Ўқитувчи. 1994, 229-230 бетлар).

1905 йилга келиб, жадиदчилик ҳаракати икки оқимга: маориф соҳасини ислох қилиш зарурлиги ғоясини илгари сурувчи "янгичилар" ва илоҳий таълимни ислох қилишга қарши турувчи "қадимийчилар"га бўлинадилар.

Жадидчилик ҳаракатининг "ғоявий раҳнамоси" Исмоил Гапиринскийнинг Туркистонга қилган сафари (1893 йил)дан сўнг Туркистонда жадидчилик ҳаракати авж олади. Жадидчилик ҳаракатига қўшилган тараққийпарвар кучлар Туркистоннинг энг йирик шаҳарларида бу ҳаракатнинг асл мақсади ва вазифаларини тарғиб қила бошлайдилар. Лекин бу ҳаракат осонлик билан ёйилмайди. Бу ҳаракатга биринчи навбатда халқнинг миллий уйғонишидан чўчийдиган рус мустамлакачилари, иккинчи томондан эса уларни қўллаб-қувватловчи миллатфуруш гуруҳлар, учинчи томондан мутаасиб ва жоҳил рухоний гуруҳлари қаршилик кўрсатадилар.

"Жадидчилик" ҳаракати вакиллариининг сайъ-ҳаракатлари туфайли савод ўргатишнинг янги усул мактаблари ташкил қилина бошланади. Биринчи жадид мактаби Бухорода 1893 йилда Исмоил Гаспиринский ва Амир Абдулахадхоннинг келишуви асосида ташкил этилади. Кейинчалик Қўқонда, Андижонда, Тошкент ва бошқа шаҳарларда жуда қийинчилик билан ташкил этила боради. 1903 йилга келиб Туркистон ўлкасида 102 та жадидчилик мактаблари фаолият кўрсатган эди.

Жадидлар ўз маслакларини халқ ўртасида ёйишда вақтли матбуотдан ҳам фойдаланишга интиладилар. Натижада 1906 йилда "Тараққий", "Хуршид" номли газеталар чиқара бошлайдилар. Лекин уларнинг чиқиши рус цензураси томонидан тўхтатиб қўйилади. 1907 йилдан бошлаб Абдулла Авлоний "Шухрат" номли газета чиқара бошлайди.

Шунингдек, жадидлар ерли халқнинг миллий онгини уйғотиш учун, европанинг илғор маданиятидан бохабар бўлган, замонавий фанларни эгаллаган ёшларнинг чет элда, айниқса, Европада ўқиб келишларига эришишга ҳаракат қиладилар. Бу мақсадни амалга ошириш учун ўқишга борадиганларга моддий ёрдам берувчи турли хил хайрия жамиятларини ташкил этадилар. Масалан, Тошкентда "Жамият хайрия", Бухорода "Болалар тарбияси" (Тарбия атфол) ташкил этилади. Туркистоннинг айрим миллатпарвар бой-бадавлат кишилари бу жамиятларни маблағ билан таъминлаб турадилар.

XX аср бошларига келиб Туркистонда жадидчилик ҳаракати ва унинг мақсад ҳамда вазифаларини кенг ёйишда "Садои Туркистон" газетаси муҳим рол ўйнайди. Бу газетада жадидчилик ҳаракатининг Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев (биринчи олий маълумотли ўзбек юристи), Мунаввар Қори, Абдулла Авлоний, Абдулхамид Чўлпон, Хамза, Тавалло, Абдулла Қодирий, Махдумхўжа, Бехбудий, Лутфилла Олимов, Абдурауф Музаффарзода,

Мирмухсин Шермухамедов, Шокиржон Рахимий ва бошқаларнинг халқ тарихи ва маданиятини, жаидчиликнинг моҳияти, ўша давр сиёсий воқеаларини ва бошқа долзарб муаммоларга бағишланган мақолалар билан чиқиш қиладилар.

Хулоса қилиб айтганда, жаидчилик ҳаракати ва унинг илғор вакиллари миллий онгининг уйғониш ва шаклланишида, мустамлакачилар ўртасида сиёсий парокандаликни келтириб чиқаришда буюк хизматларни бажарадилар.

XIX асрнинг охирларига келиб Марказий Осиё Россиянинг хом ашё базасига айлантирила бошланади. Рус истилочилари ўзлари хохламаган ҳолда ерли халқ орасидан илғор зиёлиларнинг келиб чиқишига шарт-шароит яратиб беришга мажбур бўладилар. Марказий Осиёда капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг кириб келиши ерли халқ буржуазиясининг шаклланишига олиб келади.

Имон-этиқодсизликнинг кучайиб бораётганлиги, миллий ва диний қадриятларнинг топталаётганлиги ўз кўзи билан кўраётган инсофли-диёнатли рухонийларнинг айрим гуруҳлари ҳам илғор зиёлилар ва миллатпарвар буржуа вакиллари билан бирлашишга интила бошлайдилар.

Рус истилочилари бу уччала гуруҳ вакиллариининг ўзаро тил топишларининг олдини олишга барча кучларини сафарбар этадилар. Чунки бу миллатпарвар илғор табақалар вакиллариининг ўзаро бирикуви истилочилари учун ўта хавфли куч ҳисобланарди. Илғор кучлар сиёсий онгининг шаклланиши ерли халқнинг миллат сифатида шаклланишига, ўзлигини англаб етишга, миллий қадриятларни сақлаб қолишга ёрдам беради. Бу эса мустамлакачилик сиёсатида, унинг мақсад ва вазифаларига зид келарди. Шу боисдан Рус истилочилари ерли халқ илғор фикр эгаларининг ҳар бир хатти ҳаракатини назорат остига оладилар.

Миллий тараққийпарвар кучлар эса миллатни шакллантириш, унинг миллий онгини оширишнинг бирламчи вазифаси уларни маърифатга етаклаш деб ҳисоблардилар.

Агар XIX аср охири адабий-бадий муҳитига назар ташласак, шоирлар ижодида бир мунча эркинлик вужудга келганлигини ҳис қилиш мумкин. Бунга сабаб биринчидан, Марказий Осиёга Европа маданиятининг кириб келиши бўлса, иккинчи сабаб, литографиянинг, вақтли матбуотнинг, татар ва озарбайжон театрларининг, у билан бирга бир мунча тараққийпарвар мусулмон маданиятининг кириб келиши, ва учинчидан, рус истилочи ҳукмдорларининг режали равишда ерли халқ зиёлиларининг рухонийлар ва мулкдорларни танқид қилишларига атайлаб йўл қўйганликлари натижасидир. Чунки бундай эркин танқид мустамлакачиларнинг айни муддаоси эди. Мустамлакачилар учун ерли халқнинг ички қарама-қаршилиги, "бўлиб ташлаб бошқари" учун ўта зарур эди.

Туркистонга литографиянинг кириб келиши Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Андижон, Тўрақўрғон, Когон ва Хоразмда босмаҳоналарнинг ташкил

этилишига олиб келади. Натижада турли хил шеърий тўпламлар, баёзлар, тазкиралар, девонлар, қуллиётлар, тарихий, илмий ва фалсафий асарлар чоп этила бошланади. XIX аср охири ва XX аср бошларида Лутфий, Навоий, Жомий, Огахий, Фузулий, Табибий ва бошқаларнинг девонлари чоп этилади.

1870 йилда Тошкентда халқ кутубхонаси ташкил этилиб, "Туркистон вилоятининг газетаси" нашр этила бошланади. Газетанинг бош мавзуси ерли халқнинг Чор Россияси манфаатларига содиқлик руҳида тарбиялаш ҳисобланади. Шу боисдан газетада бериладиган мақолалар улуғ миллатчилик шовинизми билан суғорилар, ҳукуматнинг буйруқлари, расмий эълонлар ҳамда рус тарихи, адабиёти ва маданиятига оид мазмунлар ёритилар эди. Баъзан Марказий Осиёда яшовчи ўзбеклар, тожиклар, қozoқлар, туркман ва қирғизлар адабиёти, маданияти, ҳамда тарихига оид материаллар ҳам бериб борилад эди. Масалан, Фурқат, Сатторхон каби маърифатпарварларнинг адабиётига доир мақолалари, Огахий, Комил Хоразмий, Муқимий, Камий, Нодим каби раъиятпарвар шоирларнинг шеърлари вақти-вақти билан чоп этиб туриладди.

XX аср бошларига келиб Туркистонда "Тараққий", "Хуршид", "Шухрат", "Осиё", "Бухорои Шариф", "Самарқанд", "Садои Туркистон", "Садои Фарғона", "Ойна" каби газеталар чиқиб турган.

Умуман олганда, рус босқини ерли халқ маданиятига бир томондан ижобий таъсир кўрсатган бўлса, иккинчи томондан жуда катта зарар келтиради. Ерли халқнинг маънавий маданияти - азалий анъаналари ва урф-одатларига, диний эътиқодлари ва ахлоқий қарашларига салбий таъсир кўрсатувчи Европача маънавият кириб келади. Миллий ўзликни унутишга ёрдам берадиган, босқинчилик сиёсатини оқлайдиган турли хил бегона қадриятлар ерли халқнинг маънавий ҳаётига сингдирила бошланади.

Янги усулдаги мактабларнинг миллий рух билан суғорилганлиги ва миллий маданиятнинг ривожланишига таъсир кўрсатишини сезиб қолган рус амалдорлари бу мактабларни ёпиб қўйиш пайига тушиб қоладилар.

Марказий Осиё чор Россияси томонидан босиб олинган, маҳаллий халқнинг маданий-тарихий илдизларини бутунлай қирқиб ташлаб, ўз манфаатларига сўзсиз итоат этувчи авомни вужудга келтириш, миллий маданият, миллий рух ва миллий меросни оёқ ости қилиш учун барча чораларни қўллайдилар. Хатто маҳаллий миллат вакилларининг Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарлардаги машхур мадрасаларига бориб таълим олишини чеклай бошлашади. Мадрасаларнинг моддий аҳолини янада қийинлаштириш мақсадида асосий даромад манбаи ҳисобланган мол-мулк, ер ва пулнинг вақф сифатида берилишини таъқиқлаб қуядилар.

1875 йилда Туркистонда халқ маорифи тўғрисида қонун қабул қилинади. Бу қонунга кўра, Марказий Осиё ҳудудларида, яъни Туркистон генерал-губернаторлигига ҳудудларда рус аҳолиси учун ўғил ва қизлар гимназиялари,

махаллий ахоли болалари учун рус-тузем мактаблари очила бошланади. Бу мактаблар дастурига рус адабиёти, географияси ва тарихидан машғулотлар киритилади.

Хуллас, рус истилочилари ерли халқнинг миллий қадриятларини мустахкамлаш ва миллий ўзликни англашнинг асосий манбаларидан бири хисобланган таълим соҳасига қарши туради ва бу соҳанинг ривожига тўсқинлик қиладилар. Бу манбадан ўзларининг манфаатлари учун фойдаланишга алоҳида эътибор берадилар.

XVII - XIX асрда халқ маданияти, яъни масхарабозлик, қизиқчи, дорбоз, кўғирчоқбоз санъати, халқ педагогикаси, ўйинлари, ижоди, одатлари, маросим-байрамлари ҳам нихоятда ривожланди.

XIX асрнинг охири-XX аср бошида янги ғояларнинг тарқалиши муносабати билан, яъни Туркистон зиёлилари чор Россиясининг мустамлакачилик зулмидан қутилиш, ўз миллий давлатчилигини тузиш, иқтисодий ва маданий тараққиётга йўл очиш, халққа зиё тарқатиш чораларини кўришга бел боғлади. Бу борада жадиदчилик ҳаракати катта роль ўйнади.

«Жадид» арабча сўз бўлиб, «янги» деган маънони билдиради. Янгилик тарафдорлари «жадидлар», унинг ғоялари «жади́дчи́лик» номини олди. Бу ғоя дастлаб Қримда XIX асрнинг 80-йилларида пайдо бўлди. Унинг асосчиси диний-дунёвий илмларни эгаллаган Исмоилбек Гаспирали бўлади. У 1884 й. жадид мактаби ташкил этиб, 40 кунда 12 боланинг саводини чиқаради.

Унинг ташаббуси билан Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Тўқмоқда, Андижон, Қўқонда жадид мактаблари очилади. Бу мактаблар учун махсус дарсликлар ҳам яратганлар. Хусусан, Саидрасул Азизийнинг «Устози аввал», Мунавварқорининг «Адиби аввал», Абдулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим» дарсликлари аҳамиятга эгадир.

Жадидларнинг халқ маърифати учун кураш дастури 3 асосий йўналишдан иборат

1. Янги усул мактаблари тармоғини кенгайтириш;
2. Умидли, иқтидорли ёшларни чет элга ўқишга юбориш;
3. Турли маърифий жамиятлар тузиш, газеталар чоп этиш.

Шу йиллари жадидларнинг «Тараққий», «Хуршод», «Шухрат», «Осиё», «Самарқанд», «Садои Туркистон», «Садои Фаргона», «Бухорои Шариф», «Турон», «Кенгаш», «Хуррият», «Улуғ Туркистон» рўзномалари, «Ойина» журнали чоп этилди. Лекин тез орада чор маъмурияти томонидан газеталар нашри маън этилди. Шунингдек, Ўзбекистон миллий маданияти, чунончи урф-одатлар ва байрамларни «Қайта англаш», ўзгартириш жараёни шакллана бошлади. Бу борада турли фикрлар вужудга кела бошлади. Бу даврнинг маърифатпарвар зиёлилар, Фурқат, Бехбудий, Сўфизода, Авлоний, Чўлпон, Фитрат, Мунаввар Қори, Хамза кабилар ҳаётни янгилаш, бойитиш

тарафдорлари эди. Улар мактабларда ўқиш, ўқитиш ишларини янгилашга, халқни маърифатли қилишга хизмат қилдилар. Барча бахтсизликнинг асосида маърифатсизлик ётади деб ёшларни маърифатга чақирдилар.

«Алхосил, тарбия бизлар учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё халокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир», деб ёзган Авлониё ўзининг «Туркий Гулистон» асарида (1913 й. ёзилган).

Бу даврда миллий уйғониш руҳи, айниқса, ватанга, миллатга содиқ фарзандлар тайёрлаш масаласи ўткир қўйилган «Америкаликлар бир дона буғдой экиб, 20 кадоқ буғдой олулар. Овруполиклар ўзимиздан 5 тийинга олган пахтаминизни келтириб 25 тийинга сотулар! Аммо биз туркистонликлар думба сотиб, чандир чайнаймиз, қаймоқ бериб сут ошаймиз, нон ўрнига кесак тишлаймиз!» деган фикрлари А.Авлониёнинг аср бошидаёқ бу масала хусусида нечоғлик чуқур ва теран мушоҳада юритишини кўриш мумкин.

Туркистондага октябр воқеалари ва большевикларнинг зўравонлик билан ҳокимиятни эгаллаши жаҳидларга ўз мақсадини охиригача амалга оширишларига имкон бермади. Шунга қарамай улар Ленин бошчилигидаги большевиклар ҳокимиятининг «Россия халқлари декларацияси» (1917 й. 2-х1) ҳужжатларида кўрсатилган миллатларнинг тақдирини ўзи белгилаши тўғрисидаги ҳуқуқлардан фойдаланиб, Туркистон мухторияти ҳукуматини эълон қилдилар. 3 ойга яшаган бу мухтор республика тугатилиши оқибатида жаҳидлар таъқибга учрадилар. Кейинчалик 1929, 1937-1938 йилларда оммавий қирғин қилинишига олиб келди.

Жаҳидчилик ҳаракатидаги фаоллига ва маърифий-маданий ишларда миллатпарварлига учун А.Авлониё, Бехбудий, Чўлпон, Сўфизода ва бошқа кўплаб жаҳидчилик ҳаракати намоёндалари ноҳақ равишда камситилиб, ҳаёти ва ижодлари ўрганилмай, мутахассислар томонидан фикр билдирилганда ноҳақ, бирёқлама баҳо берилди.

Савол ва топшириқлар

1. Амир Темур ва Темурийлар даврида маданият ва маърифат ривожига ҳақида гапириб беринг.
2. Ўрта асрларда ўтказилган қандай мавсумий байрамларни биласиз?
3. Марказий Осиёга Европа маданиятининг кириб келиши ҳақида гапириб беринг.
4. Маърифатпарварлик ва «жаҳидчилик» ҳаракатларининг вужудга келиши ҳақида гапириб беринг.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1998
2. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т., «Ўзбекистон», 2001.
3. История и культура народов Средней Азии. М., 1991
4. Искандаров Б. Ўрта Осиё фалсафий ва ижтимоий-сиёсий фикрининг шаклланиши ва ривожланиши тарихидан лавҳалар. Т., «Ўзбекистон», 1993.
5. Ўзбекистон халқлари тарихи. 1-жилд. Т., «Фан», 1992.
6. Ўзбекистон тарихи ва маданияти. Т., «Ўзбекистон», 1992.
7. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. Т., «Ўқитувчи», 2001.

1.3. ШҶРОЛАР ДАВРИДА МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ ФАОЛИЯТ

1917 йил 7 ноябр куни рўй берган, тарихда Улуғ Октябрь социалистик революцияси деб ном олган Октябрь тўнтаришидан сўнг маданий революция қилиш, социалистик маданиятни яратиш ишига жадал киришилади.

Пролетар маданиятини янгидан яратиш зарур деган ғояни илгари сурган пролеткультчилар қадимдан қолган барча моддий ва маънавий маданиятни йўқ қилиб ташлашга киришадилар. Қадимий китоблар, архитектура ёдгорликлари, масжиду мадрасаларга хужум бошланади. Китоблар ёндирилади, биноларнинг айримлари бузиб ташланади, айримлари эса омборхона, отхоналарга айлантирилади.

2-босқичдаги вазифаларга кишилар онгидаги диний ва эскилик сарқитларни тугатиш, барча жамоат ташкилотлари аъзоларида коммунистик онглиликни ва ахлоқни тарбиялаш, ишчи ва дехқонларнинг маданий ҳамда техникавий савиясини зиёлилар савияси даражасига кўтариш, коммунизмнинг моддий-техника базасини яратиш ва коммунистик ижтимоий муносабатларни қарор топтириш, халқ оммасининг соводсизлигини, қолоқлигини, диний урф-одатларни, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовутларни тугатиш кабилар кирар эди.

Маориф халқ комиссарлиги ҳузурида барча маданий-оқартув ишларига раҳбарлик қилувчи мактабдан ташқари бўлим ташкил этилади. «Саводсизликни тугатиш» шиори остида республикамизнинг 8 ёшдан 50 ёшгача бўлган барча аҳолиси ўқиш, ёзишни ўрганишга мажбур этилади. Шу даврларда 1000 га яқин саводсизликни тугатиш мактаблари, кўплаб кутубхона, қироатхона, клуб, қизил чойхона, хотин-қизлар клублари ҳам иш олиб борди. Театр санъати ривожига эътибор берилиб, 1918 йилда ўлкан сайёр драмматик труппаси ташкил этилди.

Тошкентда М.Уйғур бошчилигида драмматик труппа тузилади, театр мактаби очилади. Ўзбекистон компартияси ўзининг 1925 й-ги 1-съездида маданий-оқартув ишлари халқда резолюция ишларни кучайтириш, саводсизликни тугатиш мактабларни кўпайтириш, «битсин саводсизлик» деган жамоат ташкилоти қишлоқ ячейкаларини мустахкамлаш, бу ишларга ўқитувчиларни жалб қилиш, талабалардан қишлоқларга маданий ёрдам кўрсатувчи отрядлар тузиш лозимлиги кўрсатилади.

Ўзбекистон компартиясининг II съездида «Клуб иши» ҳақида алоҳида резолюция қабул қилинди. Унда клуб ишчилар оммаси маданий савиясини оширишнинг энг синалган, оммани Совет ҳокимияти ва партия вазифаларини бажаришга, социалистик қурилиш масалаларини муҳофаза қилишга жалб этишнинг воситаларидан бири эканлиги ҳамда ушбу вазифаларни ишчилар оммаси фаоллиги ва ҳаваскорлигини ошириш асосида олиб бориши лозимлиги кўрсатилади.

Кадрлар тайёрлашни яхшилаш мақсадида ишчилар факультети ва кечки курслар ташкил этилади. Шундай қилиб, Шўролар даврида маданий-маърифий фаолият давлат тизимига айлантирилиб, совет мафкурасининг бир қисми бўлиб қолди. Бу даврдаги маданий-маърифий фаолиятининг асосий мақсади битта аҳолини коммунистик руҳда тарбиялашдан иборат эди.

Мамлакатда социализмнинг узил-кесил ғалаба қозониши билан маданий революциянинг 1-даври тугалланди, деб ҳисобланди. Бу даврда саводсизликни тугатиш, янги совет зиёиларини етиштириш, умумий мажбурий таълимни жорий этиш, маданият таркибидан феодал ва буржуа идеологиясини сиқиб чиқариш, марксизм-ленинизм идеологиясини бутун жамият идеологиясига айлантириш, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги қарама-қаршилиқни тугатиш, шаклан миллий ва мазмунан социалистик маданиятни шакллантириш каби масалалар долзарб қилиб қўйилди.

Мана шу режалаштирилган сиёсат натижасида Шўролар даврида маданий-маърифий муассасалар халққа хизмат қилиш ўрнига, бутунлай коммунистик ғояларни тарғиб қилувчи масканларга айлантирилди. Шаклан миллий, мазмунан социалистик асарлар яратиш талаби эса бир-бирига ўхшаш, мазмунан саёз, бир хил қолипга солинган зўрма-зўраки ёзилган асарлар яратилишига замин бўлди.

Шўролар даври маданий-маърифий фаолиятида маҳаллий шароитни ҳисобга олмаслик, Европа ва Россияга ҳос шаклларни зўрма-зўраки тикиштириш, маданий мерос ва миллий анъаналарни инкор этиш, бузиб кўрсатиш халқ ижодини менсимаслик каби кўплаб ҳатоликлар мавжуд эди.

Шўролар даврида қуйидаги шакллардан кўпроқ фойдаланилар эди: жонли газета, оғзаки журнал, митинг кечалари, портрет кечалари, концерт

лекциялар, агид судлар, намойиш, тематик кечалар, агитбригада томошалари ва хоказолар.

Савол ва топшириқлар

1. Шўролар даврида миллий маданиятни йўқ қилиб социалистик маданиятни яратиш ишлари қай тарзда амалга оширилди?
2. «Клуб иши» ҳақидаги резолюция қачон ва нима мақсадда қабул қилинди?
3. Шўролар даврида маданий мерос ва миллий анъаналарга муносабат ҳақида гапириб беринг.
4. Шўролар даврида маданий-маърифий фаолиятнинг қандай шаклларидан фойдаланилган?

Адабиётлар:

1. Каримов И. Истиқлол ва маънавият. Т., «Ўзбекистон», 1998.
2. Каримов И. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., 1997
3. Ўзбекистон тарихи ва маданияти. Т., «Ўзбекистон», 1992.
4. Ўзбекистон халқлари тарихи. 1-жилд. Т., «Фан», 1992
5. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. Т., «Шарқ», 1998
6. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. Т., «Шарқ», 2002

1. 4. Мустақил Ўзбекистон Республикасида маданий – маърифий фаолиятнинг янгиланиши, ютуқлари ва муаммолари.

Маънавий қадриятларимизни тиклаш ўз - ўзидан бўлаётгани йўқ, албатта. У энг аввало, мустақиллик шарофати билан вужудга келган тарихий эҳтиёжлар асосида маънавият ва маърифат соҳасидаги ислохотлар замирида содир бўлмоқда. Маънавий соҳадаги ислохотлар доирасида қуйидаги муҳим ишлар амалга оширила бошланди. Энг муҳими Ватанимизда жаҳонда аналогий йўқ «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиги маркази Кенгаши тузилди ва унга юклатилган вазифалар ўлкамизда жамоатчилик диққатини маънавий масалаларига қаратди.

Маънавиятни ривожлантириш - давлатнинг бош вазифаси деб қараш - бу соҳани жиддий тараққий этишига замин бўлди.

Ўзбекистон Президентининг «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисидаги (1996 й) Фармонида «Маънавий-маърифий ислохотлар давлат сиёсатининг асосий, устувор йўналиши, деб ҳисоблансин», - деб қайд қилинди.

«Айрим катта-кичик раҳбарлар... - дейилади ушбу Фармонда, - маънавиятнинг асл маъносини тушуниб етмаслик туфайли, унга иккинчи даражали иш сифатида қарашмоқда. Маънавий-маърифий ишларига бўлган бундай эътиборсизлик келажаги буюк демократик, озод давлат қуришдек эзгу мақсадимиз рўёби учун мутлақо зиддир». Фармондаги бу фикрлар турли даражадаги раҳбарларни халқ маънавиятига жиддий эътибор беришга ундади.

Миллий мафкурага бағишланган (6 апрел 2000 йилги) анжуманда Президентимиз раҳбар, ходимлар, энг аввало, маънавият, мафкура, маданият билан шуғулланиши даркор эканлигини таъкидлади.

Барча даражадаги раҳбарлар маънавият билан бевосита шуғуллана бошлаши - барча жойларда кенг кўламда маънавиятни жонлантиришга имконият яратмоқда. Маълумки, илгари, жумладан, шўролар даврида маънавият билан учинчи раҳбар (ёки раҳбарнинг учинчи ўринбосари) идеология ишининг бир қисми сифатида шуғулланар эди. Кўпгина мустақилликка эришган давлатларда ҳозир ҳам шундай бўлиб қолмоқда. Бизнинг Республикамизда эса Президентимиз Фармони асосида: «жойларда маънавият билан боғлиқ ишларнинг амалга оширилиши учун бутун масъулият шахсан Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши Раиси, вилоят шаҳар ва туман ҳокимлари, республикадаги барча вазирликлар, идоралар, ташкилотлар биринчи раҳбарларининг зиммасига юклатилди. Президентимиз эса барча раҳбарларга шахсий намуна кўрсатиб, ўзини «маънавиятнинг бош - хомийси ва химоячиси» деб эълон қилди.

Йирик нуфузли ташкилотларга маънавият бўйича махсус - раҳбарнинг 1-ўринбосари лавозими жорий этилиши – дарҳақиқат барча ишлар орасида маънавиятнинг биринчи ўринга олиб чиқилганига амалий исбот бўлди. Айниқса, олий ва ўрта махсус билим юртларида ректор ва директорларнинг «маънавият ва маърифат» бўйича 1-ўринбосари лавозимлари жорий этилиши – ўқув юртларида ва нафақат яхши мутахассисларни, балки маънавий камол топган бўлажак раҳбарларни тарбиялаш учун имконият яратди.

Республикада азалий кадриятларни тиклаш бўйича ўта жиддий тадбирларнинг амалга оширилиши - маънавиятимиз «бино» сининг қаддини кўтаришида муҳим воситалардан бири бўлмоқда. Натижада республикада янги маънавият соҳаси тизими вужудга кела бошлади.

«Ўзбеккино», «Ўзбекнаво», «Ўзбекрақс», «Ўзбеклицей», «Ўзбектеатр», Бадий академия, ўзбек амалий санъати маркази, «таълим маркази» каби кўплаб

республика ташкилотларининг тузилиши маданият ва маънавиятнинг асосий сохаларини тараққий эттиришга кўмак бермоқда.

Дарҳақиқат, миллий кадриятларни тиклаш борасида амалга оширилаётган тарихий ишларимизни қамрови жуда кенгдир. Уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

- Кўп минг йиллик тарихимиз ҳаққоний, чуқур ва ҳар томонлама ўрганилиши, тарихий мавзулардаги (совет даврида тақиқланган) асарларнинг чоп этилиши миллий-тарихий онгни шакллантиришда муҳим роль ўйнамоқда.

- Халқ одатлари, маросимлари ва байрамлари (Наврўз, Рўза хайит, Курбон хайит кабилар) нинг тикланиши ва янги байрамлар (Мустақиллик куни, ўқитувчилар куни, хотира ва қадрлаш куни кабилар) ни жорий этилиши халқ маънавий ҳаётига ижобий таъсир этмоқда.

- Диний кадрияларнинг тикланиши, эски масжид ва мадрасаларнинг таъмирланиши, янгиларининг барпо этилиши, диний адабиётлар нашр этилиши республикада виждон эркинлигини таъминламоқда.

- Дунё тараққиётига ўз хиссасини қўшган - буюк мутафаккирлар, давлат арбобларининг маънавий меросидан халқимиз фахр билан фойдалана бошлади, жумладан, Имом Бухорий, Ат-Термизий, Нақшбандий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро кабиларнинг асарлари халқимизга рухий-маънавий қувват бағишламоқда. ЮНЕСКО ёрдамида жаҳонга муносиб хисса қўшган алломалар (Улугбек, Амир Темур, Ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний) нинг юбилейларини ўтказиш одамларда миллий фахр туйғуларини юксалтирмоқда.

- Жаҳонни лол қолдирган тарихий меъморчилик иншоотлари кенг қўламда таъмирланмоқда, жумладан, Бухоро, Самарқанд, Хива, Шахрисабз каби шаҳарларда тарихий-меъморий ёдгорликлар тикланиши, Бухоро ва Хива каби қадимий шаҳарларнинг 2500 йиллиги, Термиз шаҳрининг 2700 йиллигининг нишонланиши аجدодларимиз руҳи олдида чуқур ҳурмат тарзида намоён бўлмоқда. Ўзбек тилининг давлат тили даражасига кўтарилиши эса миллий гуруримизни устирмоқда. Ўз навбатида жаҳон тилларини ўрганиш эҳтиёжи бизни оламга «юз тутишимиз»га, жаҳон ҳамжамиятига қўшилишга, умуминсоний кадриятларни ўрганишимизга ёрдам бермоқда.

- Халқ ижоди, амалий санъати жонланиб, ватандошларимизни ҳам, хорижликларни ҳам лол қолдирмоқда. Халқ ижоди бу республика ва халқаро анжуманлар ўтказилиши, аجدодларимиз қолдирган мерос ва миллий-ахлоқий маданият дурдонаси ёшларни тарбиялашда муҳим омил бўлмоқда.

- Бунга алоҳида таъкидлаш керакки, аجدодларимиз меросини тиклаш бўйича қилинаётган ишларимизни нафақат ўзимиз, балки бутун жаҳон тан олмақда. Бу борадаги оламшумул ишларимизни ўрганиш учун дунёнинг кўпгина мамлакатлари (Чунончи, Ж.Америка, Норвегия, Голландия, Франция, Олмония, Туркия) дан ташриф буюрган мутахассис-олимлар анъанавий

маданиятимизни тиклаш бўйича қилинаётган ҳаракатларимизга қойил қолишмоқда.

Анъанавий халқ маданиятини яхлит ва кўп қиррали ходиса сифатида ўрганиш, унинг тузилиши, асосий кўринишлари, шакллари аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Шу боис биз этномаданият эволюцияси ва умум қабул қилинган «маданият» таснифидан келиб чиқиб, халқ маданиятининг асосий соҳаларини аниқлашга интилдик. Натижада, этномаданият ва унинг таркибий қисми бўлган анъанавий халқ маданияти тизимининг таркибий қисмида: халқ донишмандлиги, халқ фалсафаси, халқ эътиқоди, халқ педагогикаси, халқ одатлари, халқ ижоди, халқ ўйинлари, дам олиш маданияти, халқ пазандалиги, миллий либослар, халқ меъморчилиги, халқ амалий санъати, халқ табobati , халқ турмуш маданияти каби кўплаб соҳаларни ажратса бўлади.

Анъанавий халқ маданиятининг барча соҳаларида авлодларнинг дунёқарашлари, фалсафий тушунчалари ўз аксини топганлиги учун этномаданият таркибида халқ донишмандлигига алоҳида эътибор бериш лозим. Бунинг сабаби шундаки, халқнинг ғоя, фикр, билим, дунёқарашини ифода этган этномаданият кўринишини халқ фалсафий донишмандлигисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Тахлиллар шуни кўрсатадики, халқ маданиятининг фалсафий - ғоявий мазмуни қанчалик чуқур бўлса, унинг шакли ҳам шунча бақувват, ижтимоий аҳамияти кучли, умри ҳам боқий бўлар экан.

Халқ маданиятининг асосий кўринишларини аниқлаш натижасида ўзига хос хусусиятлари ва тавсифий белгиларини аниқлаш ҳам катта илмий қийматга эгадир.

Оддий меҳнаткаш халқ оммаси маданий - ижодий фаолият билан асосан, ишдан ташқари, яъни бўш вақтида машғул бўлади. Эндиликда ханузгача деярлик ўрганилмаган анъанавий дам олиш маданиятига алоҳида эътибор бериш лозим бўлмоқда. Шу сабабли халқ орасида машхур бўлган мавсумий дам олиш анъаналар («Гул сайли», «Сув сайли», «Тоғ сайли», «Боғ сайли», «Гап-гаштак» кабилар) га ҳамда турли тарихий жараёнларда маданий - маърифий хордик чиқариш масканлари (Эркаклар уйи, Оташхона, Ийдгоҳ, Шерда Маданий боғлар, Таробхона, Томошагоҳ, Сайлгоҳ, ўйингоҳ, Чойхона кабилар) тажрибаси диққатига сазовордир.

Халқ ижодий анъаналарини сақлаш ва ривожлантириш, жумладан, халқнинг оғзаки, мусиқали, амалий, театр - тамошавий деб аталган асосий ижод турлари жанрларини тиклашга оид услублар ишлаб чиқиш зарурати туғилмоқда.

Халқ оғзаки ижодининг аския, достон, мушоира, лоф, кулги-хикоя, асотир (миф), афсона, эртак, латифа; анъанавий мусиқа ижодининг: алла, ялла, ёр-ёр, алёр, терма, ашула , маросим кўшиқлари ва мусиқа фольклори асосида вужудга келган оилавий жамоалар фольклор этнографик гуруҳлар, халқ хаваскорлик

жамоалари; халқ театр-томоша ижодининг масхарабоз, қизикчи, дорбоз, муаллақчи, найрангбоз, қўғирчоқбоз; халқ оммавий - безак ижодининг наққошлик, кулолчилик, ўймакорлик, зардўзлик, тўқимачилик; табиат билан боғлиқ бўлган ижоднинг ранг - баранг тур ва жанрларини тахлил қилиш асосида шундай хулосага келиндики, улар авлодлар онгини , бадий тафаккурини, эстетик қарашларини тараққий эттирибгина қолмай, балки ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ижодкорликни ривожлантирган, халқнинг ўз тарихи ва тақдири ҳақида ўйлашга, бунёдкорлик қилишга ундаган. Шунинг учун, ижодий меросни тиклаш ва камол топтириш халқнинг барча ижтимоий-маданий соҳаларидаги фаоллигини оширишда муҳим омил бўлади.

Халқ педагогикаси минг йиллар давомида қарор топиб, юзлаб авлодларни тарбиялаш жараёнида вужудга келган илғор ахлоқий ғоялар, тажрибалар ва усулларни ўзида умумлаштирган† Халқ педагогикасига оид тажрибалар, анъаналарни ўрганиш натижасида тарбиявий жараённинг самарали бўлишига хизмат қилувчи «Тағ мақсад (тағ маъно), - подцель», салбий тарбиявий жараённи келтириб чиқарувчи «хуфия тарбия» - «теневая педагогика» ҳамда катта қимматга эга асрлар оша синалган «устоз - шогирд» анъаналарига алоҳида ўрин бериш муҳим экан.

«Анъанавий халқ маданияти» дейилганда кенг маънода этноснинг ҳаётидаги барча қадриятлар тушунилса ҳам, унинг туб маънодаги негизини халқ анъаналари ҳосил қилади. Шунинг учун ҳам халқ анъаналарини ўрганиш ўзбек маданиятшунослигининг асосий вазифаларидан бирига айланмоғи лозим.

Анъаналар халқнинг тарихий шалланиши ва ривожланиши жараёнида яратилган ва авлодлардан авлодларга муқаддас мерос сифатида ўтиб келаётган бебаҳо маънавий бойлиги ҳисобланади. Этнос - миллатнинг асосий белгиларидан бирига айланган одатларни асраш ва камол топтириш ҳар бир авлодларнинг муқаддас бурчига айланган. Анъанавий халқ байрамларининг тикланиши ўзбек маданияти тарихида ўта муҳим воқеа бўлиб қолмоқда. Чунки байрамлар ҳаётнинг энг яхши томонларини ўзида мужассамлаштирадиган ва акс эттирадиган кўзгу сифатида халқ маданиятининг йирик ва муҳим шакли ҳисобланади. Шунинг учун азалий маданиятнинг энг қимматли томонларини қоидалаштиришга замин яратилди.

Мустақилликка эришилгандан сўнг, Ўзбекистон раҳбарияти энг аввало, халқимизнинг эҳтиёжи, орзу - истакларини ҳисобга олиб, азалий байрамларни тиклашга ва янги истиқлол байрамларини шакллантиришга катта эътибор бера бошлади. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов Фармонлари асосида «Наврўз», «Рўза хайити», «Қурбон хайит» лар расман тикланиб, халқ ўртасида кенг нишонлана бошлади. Шунингдек, истиқлолни шарафлайдиган икки байрам «Мустақиллик куни» ва «Конституция куни» жорий этилди. Ўз навбатида Ўзбекистон раҳбарияти Шўролар даврида пайдо

бўлган барча байрамларни таъқиқламади. Улар орасида умуминсоний ғоя ва кадриятларни тарғиб қилувчи «Янги йил байрами», «Хотин-қизлар байрами» кабилар сақлаб қолинди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистоннинг асосий давлат байрамлари асосан шаклланган бўлса-да, азалий байрамларни тиклаш жараёни тугаган, деб ҳисоблаш нотўғри бўлади. Бу борада хали бажариладиган ишлар ҳам кам эмас. Бир томондан, азалий байрамлар билан бирга уларга хос одатлар ва анъаналар тикланиши даркор. Иккинчи томондан, мустақиллик даврида пайдо бўлган тарихий - маънавий кадриятлар билан ҳам бойитилмоғи лозим.

Халқ анъаналарига оид тадқиқотларимиз, чунончи, Марказий Осиё халқларининг минг йил ичидаги юзга яқин байрам ва маросимларига оид тўпланган маълумотлар таҳлил натижасида қуйидагилар маълум бўлди: Инсоннинг табиий - ҳаётий эҳтиёжлар асосида пайдо бўлган маросим ва байрамлар асрлар давомида ўз ахамиятини йўқотмайди. Уларга сиёсий вазиятлар, турли давлат сулолаларнинг махв этилиши, ҳукмдорлар, истилочиларнинг келиб кетишлари, хаттоки ҳудуддаги аҳоли таркиби ўзгаришлари ҳам таъсир этмайди. Иккинчи туркум байрам маросимлар эса маълум вақтдан сўнг ўзгариши ёки бошқа янги байрамлар вужудга келиши асос бўлиши мумкин. Учинчи гуруҳ маросим ва байрамлар эса муайян давр сиёсати, давлат ёки ҳукмдорларнинг хоҳиш-иродаси сифатида вужудга келади, ўшалар билан биргаликда яшайди ва ўз тарихий вазифасини бажариб бўлганидан сўнг барҳам топади.

Халқ анъанавий маданияти борасида сўз борганда, ёшлар камолотида муҳим ўрин тутадиган халқ ўйинларига алоҳида тўхталиш лозим. Бунинг сабаби қуйидагилардан иборат: биринчидан, ўйинлар - аجدодларимизнинг энг қадимий тарихий қадрияти, кўпгина маданияти шакллари чашмаси – рақс, театр, спорт, маросимлар кабилар айнан ўйинлар заминида келиб чиққан ва тарихий жараёнларда ўйинлар аجدод - авлодларимизнинг соғломлаштирувчи воситаси бўлиб келган; иккинчидан: ота-боболаримиз халқ ўйинлари ва мусобақалари ёрдамида ақлан расо, рухан тетик, жисмонан бақувват бўлиб келган; учинчидан, ўйинлар нафақат маънавий мерос бўлиб қолмасдан замондошларимизни, айникса, ёшларимизни ақлий, рухий ва жисмоний баркамол бўлишида ўта муҳим ўрин тутадиган манбадир.

Ўйинлар -энг қадимий маданият шакллари билан бири. Улар кўпгина санъат турлари (рақс, театр), маросим, спорт кабиларнинг сарчашмасидир. Биз шунга алоҳида эътибор бериб, Фориш ноҳиясида 1985 йилдан бошлаб унутилган халқ ўйинларини ўрганиш (1985-86 йил) тиклаш (1987-91 йил), ва тарғиб қилиш (1991-93 йил) бўйича тажрибалар олиб бордик. Бунинг натижасида, 100 га яқин ўйинлар тикланди. Мазкур тажриба натижалари анъанага айланиб, ҳар йили ўтказилиб келинаётган «Халқ ўйинлари» байрамлари олимпиадаси, қатор

фильмлар ва оммавий ахборот воситаларида, тадқиқотларда ўз аксини топди. Тажриба асосида халқ ўйинларини тиклаш ва ривожлантириш йўллари белгиланди.

Республикамизда халқ ўйинларининг тикланишида ҳам айнан Жиззах вилояти Фориш туманини тажрибаси диққатга сазовор бўлди. Бу ерга аввалига бир мактаб, кишлоқ, кейин туман, сўнгра вилоят ва нихоят, республика даражасида тикланган халқ ўйинлари бўйича мусобақалар уюштирилди. Форишда 1994-96 йилларда Республика I-II Олимпиадалари ўтказилиши ўлкамизнинг турли жойларида азалий халқ ўйинларига бўлган қизиқишни кучайтириб юборди.

Шу нарсани қувонч билан қайд этиш керакки, ўйинни жон дилдан севадиган ёшларимиз аجدодларимизнинг ўйинларига катта қизиқиш билан қарашмоқда. Форишда ўтказилган олимпиада мусобақаларининг иштирокчилари асосан, ўспирин-ёшлардан ташкил топди. Бу эса XX аср ўрталарда унутилган анъаналарини аср охирида тикланиб, ёшлар томонидан ўтказилганидан далолат беради.

Халқ ўйинларини тиклаш жараёнида ҳам ўзига хос муаммолар йўқ эмас. Масалан, азалий мусобақаларнинг спортга яқин турларига кўп эътибор берилмоқда. Бирок ўйинларнинг ҳаракатли томонига эътиборни кучайтириб, урғу бериб, рухий томони унутилиб қўйилмоқда. Холбуки Шарқ ўйинларида одинги ўринда рухият, кейин жисмоният турган. Аждодларимиз фойдаланган сўз ўйинлар, ақлли ўйинлар, рақсли ўйинлар, сюжетли театрлаштирилган ўйинлар ҳам диққат талаб қилмоқда. Халқимизда инсонни ҳар томонлама баркамол қиладиган анъаналар, ўйинлар, мусобақалар яратилган, улардан нафақат саралаб, балки анъанавий ўйинлар тизимидан яхлит шаклда фойдаланмоқ ҳам керак.

Маданий меросимизнинг бир қисми бўлган, авлод - аждодларимизга асрлар мобайнида рух жон ва соғлиқ ато этиб келган халқ ўйинларини жонлантириш - миллий қиёфамиз, маънавиятимиз ва қадриятимизнинг муҳим қисмини тиклаш демакдир. Уларни кўз қорачигидек асраш, эъзозлаш ва улардан оқилона фойдлана олиш муқаддас иш эканлигини унутмаслигимиз керак. Ана шундай қила олсак ўзимизнинг ҳам, келажак авлодларимизнинг ҳам, халқ ибораси билан айтганда «жону тани омон бўлади».

Анъанавий халқ маданияти ва унинг асосий кўринишлари (халқ донишмандлиги, эътиқоди, педагогикаси, анъаналари, ижоди, дам олиш маданияти, ўйинлари кабилар) инсониятнинг тарихий эҳтиёжлари асосида вужудга келиб, халқ ҳаётида ўзининг муносиб ўрнини топган, авлоддан - авлодга мерос бўлиб ўтган, такомиллашиб, ижтимоий тараққиётда муҳим ўрин тутган. Улар ҳозирги замонда ҳам жамиятни маънавий камол топтириш учун муҳим омил сифатида хизмат қилади. Шунинг учун аждодларимизнинг бу

бебахо меросини янада чуқурроқ ўрганишимиз, тиклашимиз ва камол топтиришимиз учун ақл, куч ва ғайратимизни аямаслигимиз лозим.

Савол ва топшириқлар

1. Мустақиллик йилларида қандай миллий маданий ислохотлар амалга оширилмоқда.
2. Президент И.Каримовнинг ўзини «маънавиятнинг бош хомийси ва ҳимоячиси» деб эълон қилишидан кўзланган мақсад нима?
3. Анъанавий халқ маданияти деганда нимани тушунасиз?
4. Мустақиллик йилларида миллий маданий меросни тиклаш ва ривожлантириш бўйича қандай ютуқларга эришилди?

Адабиётлар:

1. Каримов И. Истиқлол ва маънавият. Т., «Ўзбекистон», 1998.
2. Каримов И. Маънавий юксалиш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1998.
3. Каримов И. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т., «Ўзбекистон», 2001.
4. Каримов И. «Бизни танлаган йўлимиздан ҳеч ким қайтара олмайди», «Ўзбекистон овози» 2005 й. 21 июнь
5. Ватан туйғуси. Т., 1997
6. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. Т., «Шарқ», 1998
7. Зиёмухамедов Б. Маънавият асослари. Т., 2000
8. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. Т., «Шарқ», 2002

II. МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ ФАОЛИЯТ НАЗАРИЯСИ

2. 1. МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ ФАОЛИЯТИНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Ҳар қандай фан, ўқув предмети, умуман, билимнинг барча соҳалари илмий асос ёки назариясиз ривожлана олмайди.

НАЗАРИЯ – ҳаёт ходисалари, инсон тажрибаси, амалий фаолият ҳақидаги билимларни йиғади, умумлаштиради, мантикий бир системага солади.

Назария – маълум билимлар соҳасидаги инсон тафаккурининг объектив қонунларини акс этиради, мантикий фикрлаш йўли билан ишлаб чиқарган

билим - қоидалар асоси ва мажмуасини вужудга келтиради. Назариянинг асосий вазифаларидан бири кишилар билимини бойитиб ва чуқурлаштириб боришидир.

Ҳозирги даврда «Маданий – маърифий фаолият» асослари фанини шакллантирадиган асослар, яъни унинг моҳияти, ҳаётда тутган ўрни, вазифалари, ўзига асос хусусиятлари ва уларни ташкил қилиш қонун - қоидалари ҳақидаги билимлар мавжуд.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритган дастлабки кунлардаёқ ижтимоий ҳаётни қайта қуриш, бозор иқтисодиётига ўтиш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш масалалари билан бир қаторда аҳолининг турмуш маданиятини тубдан яхшилаш, кишиларнинг бўш вақтини мазмунли уюштириш, уларнинг ўсиб бораётган маънавий эҳтиёжларини тўлароқ қондириш, халқнинг бадиий ҳаваскорлик ижоди ва қобилиятларини ривожлантириш каби долзарб муаммоларга жиддий эътибор берилди.

«Маданий – маърифий фаолият», аввало, маданий-маърифий муассаса, маданият уйлари, маданият ва истирохат боғлари, музейлар, кутубхоналар фаолиятидир. Маданий-маърифий муассасалар бу ғоявий ва тарбиявий ишлар жараёнининг таркибий қисми ҳисобланиб, улар халқимизнинг ижтимоий-маданий ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Уларни ҳар томонлама ривожлантириш, ҳаваскорлик ижодига жалб қилиш ва мазмунли ҳордиқ чиқаришни уюштириш орқали олиб боради.

Маданий-маърифий фаолият, асосан кишиларнинг ишдан бўш вақтларида олиб борилади, кишиларга асосий ишдан ташқари ҳар хил мазмундаги ва шаклдаги «иккинчи» фаолият билан шуғулланишларига имконият яратади. Бу фаолият кишиларнинг ҳордиқ чиқаришга, билимини, дунёқарашини ўстиришга, ижодкорлигини оширишга қаратилган бўлиб, улар ўз навбатида асосий иш фаолият билан яхшироқ шуғулланишга самарали ёрдам беради.

Маданий – маърифий фаолият – аҳолини маънавий камол топтириш, маданий савиясини ошириш, билимини ўстириш, дунёқарашини кенгайтириш, ижодий қобилиятини ривожлантириш, бўш вақтини самарали ўтказишга кўмак берувчи ижодий-ташкилий ишлар мажмуасидир.

Маданий-маърифий фаолиятнинг ўз объекти, предмети ва иш фаолияти мавжуд.

Маданий – маърифий фаолият қуйидаги ишлардан иборат:

1. Ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб бориш.
2. Халқ ҳаваскорлик ижодини ўстириш.
3. Кишиларнинг дам олишини ташкил қилиш.

Бу иш фаолиятлари маданий-маърифий ишларнинг шакллари вужудга келтиради. Маданий-маърифий фаолият турларига спектакль, оммавий томоша,

халқ сайллари, байрамлар, карнавал, рақс кечалари, викторина, кўргазма, конкурс, саёхат ва экскурсия кабилар киради.

Кўриниб турибдики, маданий-маърифий фаолиятининг иш шакллари хилма хил ва кўпдир. Улар ҳақида тўлиқ тушунчага эга бўлиш учун махсус тасниф мавжуд. Улар ичида икки хил тасниф диққатга сазовордир. Биринчи тур таснифлашга маданий – маърифий иш шаклларига қатнашадиган кишиларнинг сони асос қилиб олинади. Улар қуйдагиларга бўлинади: якка, гуруҳли ва оммавий шакллар.

1. Якка шакллар-мутахассис ва тингловчи ўртасидаги консультация, якка суҳбат, оммавий машғулотлардан ташкил топади.

2. Гуруҳли шакллар – тахминан 15-30 киши қатнашадиган тадбирлар, яъни мунозара, семинар, суҳбат, экскурсия, хаваскорлик жамоалари машғулотларини ўз ичига олади.

3. Оммавий шакллар – сони чекланмаган, катта аудиторияга мўлжалланган маъруза савол-жавоб кечалари, мавзули кечалар, оммавий томошалар, байрамлар ва бошқаларда вужудга келади. Оммавий шакллар Маданий-маърифий фаолиятнинг асосий қисмини ташкил қилади.

2-тур таснифлаш маданий фаолиятда қандай таъсирчан воситалардан ва усуллардан фойдаланиш асосида вужудга келади. Бу борада ҳам иш шакллари 3га бўлинади: монологик, диологик ва кўп тармоқли шакллар.

1. Монологик шакллар – бу нотиқнинг огзаки, «жонли» сўзи ҳамда бошқа таъсирчан воситалар орқали аудиторияга ахборотлар берадиган тадбирлар. Масалан, маъруза, доклад, ахборот ва бошқалар.

2. Диологик шакллар булар асосан, мулоқот, суҳбат, фикр алмашишлардан иборат бўлиб, унга суҳбат, мунозара, учрашув, савол-жавоб кечалари киради.

3. Кўп тармоқли шакллар деганда монологик ва диологик шакллар билан бир қаторда бошқа таъсирчан воситалардан фойдаланиш мумкин бўлган тадбирлар тушунилади. Масалан, огзаки журнал, мавзули кечалар.

Маданий – маърифий фаолиятнинг уч асосий бўғини мавжуд бўлиб, булар: маданият, маънавият ва маърифатдан иборат.

Маданият арабча «мадина» (шаҳар кентлар) сўзидан келиб чиққан. Араблар кишилар ҳаётини икки турга бўлиб, бирини бадавий ёки саҳройи турмуш, иккинчисини маданий турмуш деб атаганлар. Бадавийлик бу кўчманчи ҳолда чўл саҳроларда яшовчи халқларга, маданийлик эса шаҳарларда ўтрок яшаб, шаҳарга хос турмуш тарзида яшовчи халқларга нисбатан ишлатилган.

Маданият атамаси кенг маънода қўлланиб жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий ҳаётда қўлга киритилган ютуқлар мажмуини бирор ижтимоий гуруҳ ёки халқнинг маълум даврда қўлга киритилган шундай ютуқлари даражасини, ўқимишлилик, таълим-тарбия кўрганлик, зиёилик ва

маърифатлиликни ҳамда турмушнинг маърифатли киши эҳтиёжларига мос келадиган шароитлари мажмуини билдиради.

Маданият икки турга бўлинади: модий ва маънавий маданият.

Моддий маданият моддий фаолиятнинг барча сохалари ҳамда унинг самаралари-меҳнат қуроллари, турар-жой, кундалик турмуш буюмлари, кийим-кечак, транспорт, алоқа воситалари ва бошқаларни ўз ичига олади.

Маънавий маданиятга ақлан ва маънан яратувчанлик сохалари-билим, алоқа, таълим-тарбия, ҳуқуқ, фалсафа, нафосат, фан, санъат, адабиёт, фольклор, дин ва шу кабилар киради.

Фақат бир халққа тегишли, фақат бир халқ маданиятининг асосини шу миллат яратган бўлсада, унда жаҳон халқлари яратган умуминсоний маданиятнинг улуши ва таъсири бўлади, албатта.

Маданият – умуминсоний ходиса, лекин Шўро мафкурачилари айтиб келганидек синфий ходиса эмас. Маданият барчага баобардир.

Ҳар бир жамият ва давр ўз маданият кўринишига эга бўлади. Жамият ўзгариши билан унинг маданияти ўзгаради-ю, лекин маданий тараққиёт узилиб қолмайди, илгариги маданият йўқ бўлиб кетмайди, маданий мерос ва анъаналари сақланади.

Ўтмиш даврлардан инсониятга қолган моддий ва маънавий маданият бойликлари мажмуига маданий мерос дейилади. Ҳар бир янги авлод моддий ва маънавий маданият негизини янгитдан яратмайди, балки аجدодлар тамонидан яратилган маданий бойликларни қабул қилиб олади.

Шўролар даврида маданий меросга нотўғри муносабатда бўлинди: яъни улар «бою заминдорларга, ҳоким синф табақаларига хизмат қилган ўтмиш маданиятининг бизга кераги йўқ, янги-пролетар маданиятни яратамиз» деган шиор остида собиқ Совет Иттифоқи халқларининг, жумладан, ўзбек халқининг моддий ва маънавий маданиятига қирон келтирилди, сарой, масжид ва мадрасалар бузиб ташланди, нодир асарлар ёқилди.

Шу билан бирга ҳар бир жамият ўтмиш маданий меросини қандай бўлса, шундайлигича, кўр-кўрона қабул қилиб олмайди, албатта. Маданий мероснинг ўз дунёкараши, тузуми, манфаатларга мос келадиган, бугун ва келажак учун хизмат қиладиган қисмини қабул қилади. Чунки ўтмишдан қолган барча нарсалар бир хил қадриятга эга бўлмайди. Масалан, шўролар замонида яратилиб, унинг сиёсатини тарғиб этган эндиликда ўз умрини яшаб булган китобларнинг бугун учун ҳам, келажак учун ҳам қадрияти йўқ. Тўғри, улар мерос, лекин маданий мерос эмас, уларни тарихий факт сифатида сақлаб қўйиш мумкин, холос.

Демак, маданий мероснинг қадри абадул - абад тушумайдиган қисмига миллий қадриятлар дейилади.

Моддий нарсалар одамга жисмоний озик ва қувват берса, маънавият унга рухий озик ва қудрат бағишлайди. Фақат моддий жихатдан таъминланиш билан кифояланиш онгсиз ва рухсиз махлуқларга хос. Маънавиятга интилиш эса рух ва онг эгаси бўлмиш инсонга хос фазилатдир.

Маънавият – одамнинг рухий ва ақлий оламилигини мажмуидир.

Маънавият – жамиятнинг, миллатнинг ёки айрим бир кишининг ички ҳаёти, рухий кечинмалари, ақлий қобилиятига, идрокини мужжассамлаштирувчи тушунча. Маънавият инсон ва жамият маданиятининг негизи инсон ва жамият ҳаёти маълум йўналишининг бош омилидир.

Маънавият бойиб борса, жамият равақ топади, ва ривожланади, маънавият қишлоқланса, жамият таназзулга юз тутади.

Шунинг учун мустақиллик йилларида маънавиятга кучли эътиборга борилаётганлигининг сабаби ҳам шунда. Бой маънавиятсиз буюк давлат қўриб бўлмайди.

Маънавият кенг тушунча бўлиб, маърифат, маданият тушунчаларини ҳам ўзига камраб олади.

Ҳар бир жамиятнинг маънавият даражаси унинг истеъдод эгаларини, умуман, ўқувли шахсларини қадрлаш, уларга гамхўрлик кўрсатилиши, камол топтиришига учун етарли шарт – шароитини таъминлаб бериши билан ҳам белгиланади. Ривожланган, маънавиятли жамиятларда истеъдод эгалари миллатнинг юзи, ғурури ва келажаги деб қаралади. Бизнинг ўзбек жамиятимиз ҳам шу йўлдан бормоқда.

Турон ва Туркистонда азалдан истеъдод эгаларини эътироф этиш ва муносиб қадрлашга ҳамиша эътибор бериб келинган. Бир тарихий мисол А.Навоий буюк асари «Хамса» ни ёзиб тугатгач, Султон Хусайн Бойқаро улў бобомизни саройга таклиф қилади, пешвоз чиқиб, қарнай-сурнайлар садоси остида зўр тантаналар билан кутиб олади, арқони давлат, амирлар, вазирлар, уламо ва фузало ҳозирлигида шоирга шохона саруполарни ўз қўли билан қийғизади, қумуш билан зийнатланган эгар-жабдуқли оқ аргумоққа мингазади А.Навоий минган от жилловини Хусайн Бойқаронинг ўзи тутганича Хуросон мамлакатининг пойтахти бўлмиш Хиротнинг бош қўчаларини айлантириб чиқади. Халойиқ уларни баб-баробар олқишлайди. Бири буюк асар яратгани учун, иккинчиси шу асар яратувчининг қадрига етгани учун шундай олқишларга сазовор бўладилар. Бу буюк асарнинг шохона тақдирланиши эди.

Бироқ муштамлакачилик, чоризм зулми ва совет империяси йилларида юртимизда истеъдод эгалари тўла бўй кўрсатишларига эътибор берилмади. Чунки бундан коммунистик тузум манфаатдор эмасди, у йирик истеъдод эгалари пайдо бўлиши халқнинг миллий руҳи ва ғурурини уйғотиб юборишидан чўчир эди.

Ўзбекистон Республикаси миллий мустақилликка эришгач ҳар соҳада бўлгани каби истеъдод эгаларига бўлган муносабат ҳам ўзгарди. Илм-фан, адабиёт, санъат ва меъморчилик соҳаларида истеъдодли ёшларни излаб топиш, уларнинг ижодий салоҳиятини юртимиз мустақиллиги ва халқимиз маънавиятини бойитишга йўналтириш, уларга ғамхўрлик қилиш кун тартибига қўйилди. Республика Президентининг бу борадаги қатор фармонлари, ҳукумат қарорлари фикрларимизни тасдиқлайди. Буни жамиятимизнинг маънавий даражасини кўрсатувчи белгилардан бири дейиш мумкин.

Маърифатнинг луғавий маъноси - билиш, таниш, билимдир. Бу сўзнинг кўплик шакли маорифдир.

Маърифат-табиат, жамият ва инсон моҳияти ҳақидаги турли-туман билимлар, маълумотлар мажмуасини билдиради. Маърифатли дегани-билимли, муайян соҳада маълумоти бор, деганидир. Маърифатни ҳаётга сингдириш маориф тизими орқали амалга оширилади. Маориф асосан, умумий ва ўрта махсус билим берувчи мактаб ва ўқув юртлари тармоқларини қамраб олди. Маърифат тушунчаси эса кенгроқ бўлиб, билим ва маданиятни ёйиш ва юксалтиришнинг ҳамма турлари ва соҳаларини ўзига қамрайди.

Инсониятнинг бир жамиятдан иккинчи жамиятга ўтиши, бир тарихий даврдан иккинчи бир тарихий даврга ўтиши маърифатпарварликдан бошланади. Замонанинг энг етук, онгли, деб яшовчи, узоқни кўзловчи маънавиятли сиймолари маърифатпарварлик билан шугулланадилар.

Ҳар бир даврнинг ўз маърифатпарварлари бўлади. А. Дониш, Муқимий, Фурқат, Комил Хоразмий, А.Ўтар, Завқий кабилар ўз асарларида халқни қолоқликдан қутқариш йўлини маърифатда кўрдилар.

Мунаввар қори, М.Бехбудий, А.Авлоний, С.Айний, Абдурауф Фитрат ва бошқалар халқни миллий уйғонишга даъват этдилар.

Маданий – маърифий муассасалар қуйидаги турларга бўлинади:

Кутубхона, музей, маданият уйи, истирохат боғи, маданий дам олиш масканлари.

Кутубхоналар ўзларининг вазифалари, фаолиятлари, китоб фондларининг таркибига қараб, оммавий, техникавий ва турли махсус кутубхоналар, ўқув юртлари, кутубхоналари, илмий кутубхоналарга бўлинади. Оммавий кутубхоналар аҳолининг турли соҳага доир китобларга бўлган талабларини қондиришга қаратилган.

Ўзбекистон Республикаси Маданият Вазирлиги тизимида қуйидаги кутубхоналар бўлади:

1. Республика кутубхонаси.
2. Вилоят кутубхонаси. Улар республикадаги, вилоятдаги, шаҳар, туман, қишлоқ кутубхоналарига услубий ёрдам берадилар.
3. Шаҳар, туман кутубхоналари қуйидаги турларга бўлинади.

4. Қишлоқ кутубхоналари.
5. Болалар кутубхоналари.
6. Маданият уйи бюджетида турувчи клуб-кутубхоналари.

Ўқув юртлари кутубхоналари. Улар ўзларининг фондларига қараб умумтаълим мактаблари, касб-хунар коллежлари, олий ўқув юртлари, малака ошириш курслари ва институтларнинг кутубхонасига бўлинади.

Илмий-техника ва турли махсус кутубхоналар. Бу кутубхоналарнинг китоб фондлари ишлаб чиқариш малакаларини оширишда, халқ хўжалиги йўналишидаги маданиятнинг конкрет вазифаларини хал қилишда турли соҳадаги ходимларга ёрдам берувчи адабиётлардан ташкил топади. Буларга корхона, илмий муассасалар, нашриётлар, конструкторлик ташкилотлари, театр, музыка, спорт ташкилотларининг кутубхоналари киради.

Илмий кутубхоналар. Улар ўз ишларини фан, маданият, ишлаб чиқариш талабаларга мувофиқ ташкил қилади, мутахассисларга илмий малакаларини оширишда кўмаклашади.

Музейлар - Улар вазифаси тарихий хужжатларни, моддий ва маънавий маданият ёдгориликларини, санъат асарларини, табиат бойликларининг намуналарини тўплаш, сақлаш, уларни илмий ишлаб чиқариш ва кўргазмага қўйишдан иборатдир. Шулар билан биргаликда музейлар илмий - текшириш ишларини ҳам олиб борадилар.

Музейлар қуйидаги тармоқларга бўлинади:

1. Тарих музейлари.
1. Хотира ёдгорлик музейлари.
2. Ўлкашунослик музейлари.
3. Санъатшунослик музейлари.
4. Табиий-илмий музейлар.

1. *Тарих музейларида* Ватанимиз тарихини акс эттирувчи хужжатлар, ёдгорликлар, моддий ва маънавий маданият эсдаликлари тўпланган бўлади.

2. *Хотира-ёдгорлик музейлари* Республикаимизнинг машхур арбоблари; шухрат қозонган ёзувчи ва рассомлар, композитор, олимлари, санъаткорлар хотирасига бағишланган бўлади. Буларга Ғ.Ғулом, А.Қаҳҳор, Ойбек уй-музейлари, Ўрол Тансиқбоев, М.Ашрафий уй - музейлари, Тамарахоним, М.Турғунбоева ва бошқаларни кўрсатиш мумкин

3. *Ўлкашунослик музейлари.* Вилоят, туманнинг табиий шароити тарихи, хўжалиги маданияти ва турмушини характерлувчи хужжатлар ва ёдгорликларни тўплайди.

4. *Табиий-илмий музейларга* табиатшунослик, биология, география музейлари киради.

5. *Санъатишунослик музейлари.* Уларга тасвирий санъат, амалий санъат, архитектура, мусиқа, театр санъати ютуқларини кўрсатувчи музейлар киради.

Маданият уйлари, саройлари икки турга бўлинади:

I. Маданият Вазирлиги тармоғидаги маданият уйлари. Буларга қуйидагилар киради:

1. Шаҳар маданият уйлари - булар давлат тармоғидаги маданият уйлари бўлиб, шаҳар аҳолисига хизмат кўрсатади.

2. Туман маданият уйлари.

3. Қишлоқ маданият уйлари - ўзлари яшайдиган қишлоқ аҳолисига маданий хизмат кўрсатади.

II. Касаба қўмитаси тармоғидаги маданият муассасалари. Уларга корхона қошидаги, шунингдек, санаторийлар, дам олиш уйлари клублари ҳам киради. Улар ўз ташкилотларининг ихтиёрида бўлади.

Маданият ва истирохат боғлари - уларда оммавий сайиллар, карнаваллар, спорт ва бошқа байрамлар, турли оммавий томошалар ўтказилади, спектакллар, кинофильмлар қўйилади, сиёсий ва илмий маъруза ва докладлар тиингланади. Маданий дам олиш учун кенг имкониятлар яратилган бўлади. Бундан ташқари маданият ва истирохат боғларининг беази, улардаги табиий манзарали жойлар кишиларнинг эстетик дидларини ўстиришга ёрдам беради

Театрлар – сахна асарларининг жанрларига мувофиқ, қуйидагиларга бўлинади:

А) опера ва балет театрлари;

Б) драма;

В) музикали комедия театрлари;

Г) ёш томишбинлар театрлари;

Д) қўғирчоқ театри

Е) миниатюра театрлари

Ж) эстрада театрлари

Концерт ташкилотларига қуйидагилар киради:

А) давлат филармониялари;

Б) давлат эстрада жамоалари

В) мустиқил мусиқа жамоалари.

Кинотеатрлар – кинофильм намойиш қилиш учун махсус жихозланган маскан.

Шунингдек, маънавий – маърифий ишлар билан оммавий ахборот воситалари (радио, тв, матбуот); Таълим тарбия муассасалари; Ижодий уюшмалар (ёзувчилар, рассом, композиторлар, театр арбоблари) ҳам шуғулланадилар.

Савол ва топшириқлар

1. Назария нима? Унинг асосий вазифалари нималардан иборат?
2. Маданий-маърифий фаолият иш шакллари ҳақида гапириб беринг.
3. Маданий-маърифий фаолиятнинг нечта асосий бўғини мавжуд ва уларни асослаб беринг.
4. Маданий-маърифий муассаса турлари ва вазифалари ҳақида гапириб беринг.

Адабиётлар:

1. Каримов И. Маънавий юксалиш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1998.
2. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т., «Ўзбекистон», 2001.
3. Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонунининг Янги таҳрири.// Ўзбекистон
4. Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисидаги қонун. «Ўзбекистон овози» газетаси, 1992
5. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. Т., «Шарқ»

2.2. МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ ФАОЛИЯТНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Маданий-маърифий фаолият назариясини узлаштиришда уларнинг моҳияти ва ижтимоий-маданий ҳаётда тутган урнини билиш муҳим булганидек, уларнинг тамойиллари, ўзига хос хусусиятлари ва вазифаларини илмий асосда урганиш ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Мустақиллик республикамиз маданий-маърифий муассасалари зиммасига буш вақт шароитида ижтимоий-маданий фаолиятнинг моҳиятини ифодаладиган ва унинг йуналиши, мазмуни ҳамда шакллари белгиладиган энг умумий қоидаларни – маданий-маърифий фаолият тамойилларини шакллантириш имконини ҳам берди.

Маданий-маърифий фаолиятнинг ўзига хос тамойиллари уларни ташкил қилишда йул-йуриқлар қурсатадиган асосий манба ҳисобланиб, улар қуйидагилардан иборатдир:

- ҳаётийлик;
- оммавийлик;
- ихтиёрийлик;
- илмийлик.

Ҳаёт билан, мустақил давлатимизни ривожлантириш амалиёти билан ҳамоҳанглик, бунинг учун кишилар олдида турган вазифаларнинг моҳиятини

тушунтириш, уларни мустақилликни мустаҳкамлаш ва келажаги буюк давлат яратишдаги тарихий ролини англаш рухида тарбиялаш маданий-маърифий фаолиятнинг ҳаётийлигидан дарак беради.

Маданий-маърифий фаолиятнинг ҳаётийлик тамойили аниқлик ва мақсадга йўналтирилганлик хусусиятларини ҳам ўз ичига қамраб олади. Бу шуни англатадики, маданият муассасасидаги ҳар бир тадбир муайян хусусиятга эга бўлиши ва мустақиллик даври талаблари билан боғлиқ ҳолда аниқ ифодаланган мақсадга эга бўлиш керак. Шунингдек, у ўзининг бутун табиати ва мазмуни билан ҳар томонлама ривожланган шахсни шакллантиришни рағбатлантиради, инсонга ўз қобилияти ва талантини намоён қилиш, ривожлантириш учун кенг имконият беради, инсон ҳаётига ранг-баранглик киритади. Табиат билан мулоқотда бўлишига ёрдамлашади.

Маданий-маърифий фаолиятнинг оммавийлик тамойили бир қатор ижтимоий жихатдан аҳамиятли вазифаларни бажаради, яъни омманинг ижтимоий-маданий ижодиётини ҳамда ижтимоий фаоллигини ривожлантиради, оммавий мулоқотда бўлишни ташкил этади ва шулар асосида жамоатчилик фикрини шакллантиради. Шахсга таъсир этиш нуктаи назаридан оммавийлик тамойилининг ўзига хос тамойили шундан иборатки, ҳар бир киши маданий-маърифий тадбирларда фақат томошабин ёки кузатувчи сифатида эмас, балки руй бераётган ходисаларнинг фаол қатнашчиси, ўз қарашларини исбот қилувчи шахс сифатида иштирок этиши мумкин. Шу билан бирга оммавийлик тамойили инсонга ижтимоий жихатдан ўз-ўзини намоён қилиш имконини ҳам яратади.

Маданий-маърифий муассасаси инсонни ихтиёрий асосларда, унга доимий ҳурмат ва ишонч рухида ижтимоий-ижодий фаолиятга тортади. Маданий-маърифий фаолият ҳамма вақт тула ихтиёрийлик тамойиллари асосида курилади. Агар меҳнат жамоаларида инсоннинг фаолияти баъзан соф моддий сабабларга кура белгиланса, маданий-маърифий фаолиятда, биринчи навбатда, фаолиятнинг мазмунига кизиқиш асосида намоён бўлади. Бошқача айтганда, маданий-маърифий муассаса жамоаси шахснинг маънавий-ижодий қобилиятини намоён қилиш ва ривожлантириш учун эркинлик беради. Бу тамойилнинг аҳамияти маданий-маърифий муассасасига катнашишнинг ихтиёрийлиги, у ёки бу маданий-маърифий уюшмаларида иштирок этишни тан олиш билан чекланиб қолмайди. Ихтиёрийлик маданий-маърифий муассасалари томонидан таклиф қилинадиган куплаб фаолият турларидан бирини эркин танлаб олиш имкониятини акс эттиради ва шахснинг буш вақт шароитида уз ижтимоий-маданий фаолиятининг мазмунини узи томонидан белгилаб олишини ифодалайди.

Ҳозирги замон маданий-маърифий ишлари куламининг муттасил ошиб бориши ва мураккаблашуви ундан турли соҳаларнинг узаро алоқасини, илмий асосда марказлашган, режали бошқарувни талаб этади. Илмийлик тамойили

маданий-маърифий фаолиятнинг кузга куринган тамойилларидан бири хисобланади. У маданий-маърифий фаолиятда тарбия жараёнининг мақсади, мазмуни, шакли ва услубларини куллашни, бир-бирига якин фанлар – педагогика, психология, санъатшунослик, эстетика, иқтисодиёт ва бошқарув назариясининг ютуқларидан фойдаланишни талаб этади.

Илмийлик тамойили бир катор белгиларда намоён булади. Улар орасида объективлик белгисига биринчи уринни ажратиш мумкин. Маданий-маърифий ишлари тарбиявий таъсир курсатиш керак булган объектнинг ҳақиқий ҳолати ва бундай таъсир курсатишнинг реал имкониятларини хисобга олган ҳолда, умуман жамият ва алоҳида шахс ривожланишининг объектив қонуниятларини билиб олиш ва улардан оқилона фойдаланиш асосида қурилиши лозим ва шундай булиши керак.

Илмийлик воқеалар, фактлар ва уларнинг моҳиятини очишни, ижтимоий ҳаётнинг реал манзарасини ва унинг ривожланиш жараёнларини, ижтимоий тараккиётнинг боришини белгилаб берадиган кучларни аниқлаш имконини беради. Воқеликни қабул қилишнинг тасодифий таъсирларининг олдини олиш ва бизни ураб турган дунё ҳақида чинакам илмий тасаввурни пайдо қилиш маданий-маърифий фаолиятнинг муҳим вазифаси хисобланиб, илмийлик тамойили шахс дунёқарашини шаклланишини кучайтиришга катта ҳисса қушади.

Маданий-маърифий фаолиятнинг тамойиллари бир-биридан алоҳида ҳолда мавжуд бўлмайди, улар яхлит тизимни ташкил этади ва уларнинг ҳар бири буш вақт шароитида омманинг ижтимоий-маданий фаолиятида ягона жараённинг ажралмас қисмини ифодалайди. Маданий-маърифий фаолиятнинг тамойиллари ижтимоий-маданий фаолиятнинг мавжуд қонуниятларини акс эттиради ва барчаси биргаликда маданий-маърифий ишларнинг характери, мазмуни ва шакллари белгилайди. Бу тамойиллардан бирининг бўлмаслиги умумий бир бутунлиkning бузулишига олиб келади.

Маданий-маърифий фаолият аҳолининг дам олишини ташкил қилиш, оммага ахборот ва билим бериш, оммани ҳаваскорлик ижодиётига жалб қилиш каби вазифаларни ҳам бажаради.

Демак, маданий-оммавий тадбирларни тайёрлашда маданий-маърифий фаолиятнинг ўзига хос ташкилий хусусиятларига мурожаат этиш муҳим урин тутати. Чунки ҳар хил маданий-маърифий фаолият шаклини ташкил қилишда бу вазифалардан бирдек фойдаланила бермайди. Баъзи шаклларда кўпроқ ахборот берилади, баъзилари, асосан, дам олиш учун хизмат қилади, бошқалари кўпроқ маданий-ижодий жараёнга қатнаштиришга ёрдам беради.

Маданий-маърифий фаолиятни ташкил қилишнинг ўзига хос хусусиятини билиш шу соҳага оид билимларни конкретлаштирати, уларни

эгаллашга аниклик киритади тадбирлар мохияти ва хусусиятини тўларок ёритиб беришга ёрдам беради.

Маданий-маърифий фаолиятдаги тадбирларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири у бир марта ташкил қилиниб, асосан, бир марта намоёиш қилинади. Агар спектакллар, кинофильмлар тайёрланганидан сунг юзлаб марта намоёиш қилинса, маданий-маърифий муассасалардаги тадбирлар, асосан, такроран қуйилмайди. Маданий-маърифий фаолият тадбирларининг деярли хаммаси худди шу хусусиятга эга. Факат бадиий тарғибот-ташвиқот жамоалари, баъзи мавзули концерт дастурлари бир марта тайёрланиб, ҳар хил жойларда бир неча марта намоёиш этилиши мумкин. Улар маълум вақт мобайнида (масалан, маълум мавсумда, иш жараёнида, яъни пахта, галла йигим-теримида...) бир неча марта намоёиш қилиниши мумкин. Лекин маълум муддатдан сунг, албатта бошқа янги дастур тузишга тайёргарлик қурилади.

Агар театрда қўйилган пьесани яна бир неча йилдан кейин қайтадан сахналаштириш мумкин бўлса, маданий-маърифий муассаса тадбирларида бу ҳолат такрорланмайди. Бирор тадбир сценарийси схемасини иккинчисига қўллаш мумкин эмас. Ҳар қандай янги сценарий янги тузилишни, янги меҳнатни талаб қилади.

Маданий-маърифий фаолиятнинг яна бир хусусияти улар, асосан, маҳаллий аҳоли учун, уларнинг реал ҳаётидан олинган материаллар асосида тузилади. Тадбирларнинг бош қаҳрамони сифатида муайян жойда меҳнат қилиб, маҳаллий аҳоли орасида намуна бўлаётган кишилар намоён бўлади. Масалан, «Хотира ва кадрлаш куни»га бағишланган байрамни олайлик. Бунда маҳаллий жойда яшайдиган уруш қатнашчилари, меҳнат фахрийларининг қурсатган жасоратларига асосий ургу берилиши керак. Уруш қаҳрамонларининг уз сузларини эшитиш тадбирни қонлантиради ва таъсирчанлигини оширади.

Маданий-маърифий фаолиятнинг навбатдаги хусусияти шундан иборатки, уларда жуда кенг қуламда таъсирчан воситалар бирлаштирилади.

Тадбирлар реал ҳаётнинг узини ташкил қилиши билан бирга, ундаги муҳим воқеаларни уз мазмунига сингдиради. Уларнинг мохиятини очиш ва аҳамиятини ёритиш учун таъсирчан воситаларга мурожаат қилинади. Тадбирда мазмун маълум бир композицион тузилиш ҳолатига қелиши учун ундаги барча баён қилиш ва таъсирчан воситалар ҳам бир-бирлари билан бирлаштирилади, уйғунлаштирилади. Акс ҳолда тадбирнинг мазмуни пуч, шакли эса самарасиз бўлиб қолиши мумкин.

Маданий-маърифий фаолиятнинг навбатдаги, яъни туртинчи хусусияти бу омман тадбир қатнашчисига айлантиришдир.

Маданий-маърифий муассасаларида уюштирилдиган тадбирларни оммавий деб аташнинг боиси шундаки, у омма учун уюштирилади ва омманинг иштирокида утади. Агар театр, кино ҳамда телевизорда асар қатнашчилари ва

томошабинлар уртасида куринмас «девор» мавжуд булиб, омма факат томошабин ролини бажарадиган булса, маданий-маърифий муассаса тадбирларда эса омманинг актив иштироки кузда тутилади.

Албатта, тадбирларда хаммани бирдай фаол катнаштириш кийин. Унинг асосий катнашчилари олдиндан белгилаб куйилган бадиий хаваскорлик жамоаларининг аъзолари хамда сузга чикадиган кишилардир. Лекин тадбир ташкилотчиси бу асосий куатнашчилар билан кифояланиб колмасдан, балки оммани хам фаоллаштириш, тадбир иштирокчисига айлантириш йулларидан фойдаланмоги лозим. Бунинг учун тадбир иштирокчилари ўртасида оммавий ўйинлар, кўшиқлар, савол-жавоблар каби махсус тадбирлар уюштириш мақсадга мувофиқ. Чунки санъат-одамни томошабин ёки тингловчи бўлиб колганда эмас, балки у оммавий тадбирларда фаол иштирок этганда ўзига хаммадан кўпрок қамраб олади.

Савол ва топшириқлар

1. Маданий-маърифий фаолиятнинг асосий тамойиллари нималардан иборат?
2. Маданий-маърифий фаолиятнинг асосий вазифаларини айтиб беринг.
3. Маданий-маърифий фаолият тадбирларининг ўзига хос хусусиятларини айтинг.

Адабиётлар:

1. Каримов И. Миллий мафкура ҳақида. Т., «Ўзбекистон», 2000
2. Каримов И. «Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди». «Халқ сўзи» 2005 йил 26 май
3. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. Т., «Фан», 1990
4. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. Т., «Шарқ», 2002

2.3. ДАВЛАТ, ЖАМОАТ ВА БОШҚА ТАШКИЛОТЛАРНИНГ МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ ФАОЛИЯТЛАРИ

Бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш босқичида давлат ва жамоат ташкилотларининг маданий-маърифий фаолиятини янада такамиллаштириш ғоят муҳим амалий аҳамиятга молик бўлиб, уни мустақил ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган улўғвор ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ўзгаришлар асосида амалга оширилиши лозим. Зеро, «Миллий давлатчилигимизни қайта тиклашда кўп асрлик беқиёс маънавий меросимиз, тариху маданиятимиз, дину тилимиз, муқаддас урф-одатларимизнинг яна қад

ростлашида сезиларли кадамлар қўйилди. Миллий ғуруримиз, орийатимиз тикланмоқда, қалбимизда асл ватанпарварлик туйғулари уйғонмоқда» .

Мамлакатимизда амлага оширилаётган маънавий тикланиш жараёни, халқнинг маданий ҳаётида кечаётган ислохот режаларини амалга оширишда, жамоат ташкилотларининг фаол иштироки зарурлигини талаб этмоқда. «Биз, - деб таъкидлаган эдилар Президентимиз И.А.Каримов, - фуқаролик жамиятини қуришга интилоқдамиз. Бунинг маъноси шуки, давлатимиз ривожлана борган сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни ўзини ўзи бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир» .

Миллий мустақиллигимиз дадил одимлаётган ҳозирги даврда давлат, иқтисодиёт, маданият ва ижтимоий онгнинг барча бўғинлари орасидаги ўзаро алоқадорлик ва узвий боғлиқликнинг амалий аҳамиятини эътиборга олиб, маданий-маърифий фаолиятни кўтаришга катта эътибор берилмоқда.

Зеро, мамлакатимиз олдида турган долзарб ижтимоий муаммоларни хал қилишда жамоат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг роли каттадир. Айниқса, маҳалла муҳим ижтимоий бўғин ҳисобланади. Шу боис маҳаллалар фаолиятини ҳар жихатдан қўллаб - қувватлаш, уларнинг моддий таъминотини мустаҳкамлашга давлатимиз алоҳида эътибор бермоқда. Мамлакатимизда кечаётган ислохотларнинг таянчи саналган маҳалланинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ҳақида Президентимиз И.А.Каримов шундай ёзадилар: «Жамоатчилик ғоялари, жамоа манфаатларининг бирлиги, кўпчилик фикрининг устунлигига асосланиш – жамиятимизнинг муҳим хусусиятидир. Шу боис жамиятни демократиялаш тизимида, унинг асосий қоидаларини, энг аввало ижтимоий адолатни рўёбга чиқаришда маҳалланинг роли ғоят каттадир. Ҳозирги вақтда оилаларнинг ҳақиқий моддий аҳолини, уларнинг маънавий ва маданий қизиқишлари доирасини маҳалладан кўра яхшироқ биладиган бошқа тизим йўқ. Маҳалла ҳозир халқ ишончини қозонган адолат маскани ҳамда аҳолини ижтимоий қўллаб - қувватлаш механизми бўлиб қолди. У жамиятимизда ислохотларни амалга оширишнинг ишончли таянчи ва таъсирчан воситасига айланиши даркор» .

Жамоат ташкилотларининг миллий мустақиллик шароитида маданий-маърифий фаолиятни ривожлантиришга йўналтирилган фаолиятларининг асосий мақсади ва вазифалари Президентимиз асарларида мукаммал баён

Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 265-бет.

Каримов И.А. Ўзбекистон сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқолининг асосий тамойиллари. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 11-бет.

Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Тошкент: Ўзбекистон, 1998. 400-бет.

Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисодиёт, сиёсат, мафкура. Тошкент: Ўзбекистон, 1996; Каримов И.А, Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устивор йўналишлари. Тошкент: Ўзбекистон, 1996; Каримов И.А, Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли Тошкент: Ўзбекистон, 1996; Каримов И.А, Шаллолик ва фидойилик – фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Тошкент: Ўзбекистон, 1996 ва ш.к.

этилган бўлиб, бу фикрлар давлат ва миллат келажагини белгиловчи илғор ғояларни ўзида мужассамлаштирган.

Маданий-маърифий фаолиятнинг ривожланишида жамоат ташкилотларининг роли масаласи кўпгина ўзбек олимлари томонидан фалсафа, социология, педагогика ва маданиятшунослик нуқтаи назаридан ўрганилган.

Давлат ва жамоат ташкилотларининг маданий-маърифий фаолиятлари бевосита аҳоли маънавий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлиб, турлитуман шаклда воқе бўлиши билан характерланади. Маданий-маърифий фаолият куйидаги умумий жиҳатлари билан ажралиб туради:

а) у фақатгина устун ривожланган маданий фаолиятга бориб тақалиши мумкин эмас;

б) фаолият мазмуни ва натижалари маданий фаолиятнинг етакчи тамойили хисобланади;

в) маданий қадриятлар яратиш ва оммалаштириш ижодий жараён бўлиб, унда сулгарчилиқка йўл қўйилмайди. Маданий-маърифий фаолият ўз табиатига кўра коммуникатив фаолият хисобланади.

Маданий-маърифий фаолият – бу жамоа миқёсидаги ижодий жараён сифатида намоён бўлади. Қишлоқлардаги жамоат ташкилотлари эса шахси маданий фаолиятга жалб этишга йўналтирувчи маданий-маърифий фаолиятга нисбатан бундай ёндашувнинг асосий хусусияти шундаки, маданий фаолиятда субъект сифатида жамоат фаолиятининг намоёндаси хисобланувчи алоҳида шахс эмас, балки жамоа, бирлашма, маданий уюшма ёки кнег халқ оммаси ўртасида маънавий фаолият олиб борувчи жамоат ташкилотлари белгиланади. Айни пайтда жамоат ташкилотлари фаолиятининг самарадорлиги улар билан индивидуал ижодий фаолият бирлигига боғлиқлигини ҳам хисобга олиш зарур.

Қишлоқ маданияти турли шакл ва кўринишларга эга бўлади. Айрим тадқиқотчилар субъект-объект муносабатларини фаолият турларини гурухлаш учун қабул қилсалар, баъзи олимлар маданий қадриятларни яратиш, тақсимлаш ва оммалаштиришни таснифлайди. Улар белгилар миқдорига кўра фаолиятнинг махсулдор ва номахсул турларини ажратадилар. Гурухлаштириш мезони сифатида эса маданий қадриятларни тарғиб этиш воситалари нашриёт, радио, телевидение ёки маданий фаолиятни ташкил этувчи институтлар белгилаб олинади .

Маданий-маърифий фаолиятни ташкил этилишини шаклга кўра ҳам таснифлаш мумкин: жамоа ва индивидуал маданий фаолият. Маданий фаолият субъект хусусиятларига кўра индивид, гурух, уюшма, жамоа ташкилотлари фаолияти каби турларга бўлинади. Маданий фаолиятни амалга оширадиган гурухлар табиатига кўра у оилавий, хизматдошлар ва бошқа турларга бўлинади.

Маданий-маърифий фаолият турлари ҳамда уларни ташкил этиш шакллари таснифи хусусида тўхтлаганда таъкидлаш жоизки, маданий фаолиятнинг шахсий ва институт шаклларида ижодий салоҳият бир хил даражада амалга ошиши мумкин эмас. Ижодий режа мазмунига мувофиқ фаолиятнинг у ёки бу шакли белгилаб олинади. Жамиятда демократиялаш жараёни кечаётган ҳозирги босқичда маданий фаолиятни ривожлантиришнинг ташкилий (институтлар даражасида) ҳада шахсий шакллари кенг оммалашиб бормокда.

Маданий-маърифий фаолият иштирок этувчи субъектлар табиатига кўра индивидуал, гуруҳли ва оммавий каби шаклларга ажратилади. Маданий-маърифий фаолиятнинг ҳар бир турига муайян шакл мос келади. ўқиш, амалий санъат асарлари билан танишиш санъат асарларини умумлаштиришнинг индивидуал шакли ҳисобланади. Бадий ижрочиилк, туризм ва хаваскорлик ижодий бирлашмалари бадий қадриятларни оммалаштиришнинг гуруҳли шакли ҳисобланса, спектакллар, фильмлар, концертлар томоша қилиш ва байрамларда иштирок этиш маданий фаолиятнинг юқорида баён қилиб ўтилган индивидуал, гуруҳли ва оммавий шакллари муайян маданий анъаналарнинг уйғунлигини назарда тутди.

Давлат ва жамоат ташкилотларининг ижодий қобилиятини ривожлантириш, тарбиявий ишларни олиб бориш ва дам олишни ташкил этиш каби вазифаларни алоҳида ажратиб кўрсатиш зарур. Чунки маданий фаолиятнинг мазкур йўналишлари қишлоқ маънавий ҳаётида муҳим аҳамият касб этади. Қишлоқ жамоат ташкилотлари педагогик тизим сифатида халққа энг яқин турувчи бўғин ҳисобланади. Улар фаолияти орқали аҳолининг маданий ва маънавий савияси ўсиб боради. Натижада аҳоли ўзинининг ижодий салоҳиятини ривожлантириш имкониятига эга бўлади.

Давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга бўлсаларда, улар ўзаро алоқадорликда иш олиб борадилар. Уларнинг фаолиятидаги муштараклик мақсаднинг умумийлигида (ҳуқуқий демократик давлат қуришда иштирок этиш, қишлоқ маданиятини давлат қуришда иштирок этиш, қишлоқ маданиятини ривожлантириш), вазифа ва мазмуннинг муштараклигида намоён бўлади. Ҳар бир ташкилотнинг ўзига хос хусусияти эса тарбиянинг муайян шакли, услуб ва воситасини қўллашда кўзга ташланади. Қишлоқда аҳоли эстетик эҳтиёжини қондирувчи маданий-маърифий фаолиятнинг турли-туман шаклларида, хусусан, радиоэшиттириш, телекўрсатув, кино, фан ва маданият арбоблари билан учрашув, суҳбат, маслаҳат ва бошқалардан фойдаланиш имкониятлари мавжуд.

Ахборот манбалари тизимида рўзнома, радио ва телевидение асосий ўринни эгаллайди. Жамоат ташкилотлари томонидан ўтказиладиган тадбирлар ахборот манбалари орасида олтинчи ўринни эгаллайди. Таъкидлаш лозимки,

мазкур тадқиқотнинг дастлабки босқичи ўзбекистон Республикаси мустақиллиги эълон қилиниши арафасида олиб борилди. Табиийки, кўп йиллик мафкуравий қулликда яшаган халқимиз маданий ҳаёти ҳам ўша даврда шўролар сиёсати исканжасида эди. Бундай инқирозли вазият қишлоқ аҳолиси маданий фаолиятининг турлари ва манбаларига нисбатан бўлган муносабатларида ҳам ўз ифодасини топган.

Давлат ва жамоат ташкилотларининг диққат марказида, асосан моддий ишлаб чиқариш масалалари устивор аҳамият касб этгани ҳолда қишлоқ маданиятини ривожлантириш муаммоларига (гарчи қишлоқ аҳолиси учун уларнинг зарурлиги таъкидлаб турилсада) кам аҳамият бериб келинганлигини кўрсатди. Қишлоқ меҳнаткашларининг эътироф этишларича, маданий фаолиятнинг, асосан халқ ижодиёти, профессионал ҳамда хаваскор жамоаларнинг чиқишини ташкил этиш каби турларига катта эътибор берилиб, шундан сўнггина ишлаб чиқариш ва техника тарғиботига аҳамият бериб келинган. Лекин қишлоқ аҳолиси маданий фаолиятнинг бошқа шакл ва услубларига нисбатан бефарқ эмас. Маданий фаолиятнинг мавзули кечалар, савол-жавоб кечалари, мутахассислар куни байрам, маросим каби шакллари ҳам самаралидир.

Жамоат ташкилотларининг маданий-маърифий фаолиятлари муаммосига бағишланган назарий манбалар ҳамда Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг маънавият ва маданиятни ривожлантириш борасидаги ҳужжатларини ўрганиш асосида олиб борилган тадқиқотлар давлат ва жамоат ташкилотларининг маданий-маърифий фаолиятни ривожлантириш борасида фаолиятларнинг услубий тизимини ишлаб чиқишда муҳим назарий аҳамият касб этди.

Қишлоқ маданиятини ривожлантириш мақсадида иш олиб боровчи жамоат ташкилотлари фаолиятининг услубий тизими маданий фаолият субъекти; маданий фаолиятнинг шакл ва турлари; маданий фаолият ижтимоий ташкилотларининг ўзаро алоқаси; маданий фаолиятни режалаштириш ҳамда дастурлаштириш предмети каби узвлардан таркиб топади.

Давлат ва жамоат ташкилотларининг аҳоли маданиятини ривожлантириш билан боғлиқ фаолиятлари тизими – бу қишлоқда маданиятнинг шаклланиши, сақланиши ва мустаҳкамланишига қаратилган тадбирлар мажмуасидир. Давлат ва жамоат ташкилотлари, шунингдек, аҳолининг маданиятини ривожлантиришдаги юқори ижтимоий фаоллигига эришиш мазкур тизимнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Ушбу вазифа ташкилий, ижтимоий ва иқтисодий тадбирлар мажмуасидан иборат жараён бўлиб, давлат, хўжалик ва жамоат ташкилотларининг ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятлари орқали амалга оширилади.

Тизим таркибига қуйидаги компонентлар киради:

1. Давлат ва жамоат ташкилотларининг қишлоқ маънавий маданиятини ривожлантириш борасидаги фаолиятлари.

2. Давлат ва жамоат ташкилотларининг моддий ўзгартирувчанлик ва ярнатувчанлик борасидаги маданий фаолиятлари.

Аҳоли маданиятини ривожлантиришнинг режалаштирилаётган даражасига эришиш бутун аҳоли ва ҳар бир шахс маданий савиясининг ўсиши билан бевосита боғлиқдир. Тизимни ишлаб чиқишда жамоат ташкилотларининг қишлоқда олиб бораётган маданий фаолиятларининг ҳозирги ҳолатини таҳлил этиш, қишлоқдаги моддий-маданий ва спорт-соғломлаштириш муассасалари миқдорини аниқлаш ҳамда социологик тадқиқотлар олиб бориш назарий асос бўлиб хизмат қилади.

Ҳозирги пайтда қишлоқ турмуш тарзини ривожлантиришга йўналтирилган маданий фаолият тизимини ишлаб чиқиш муҳим амалий аҳамият касб этади. Жамият аъзоларининг маданий ривожланишга бўлган талаблари ва шахснинг маънавий комилликка бўлган эҳтиёжларини қондириш мазкур тизимнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Бу орқали маданий фаолият тизимида жамоат ташкилотлари фаолиятларининг самарадорлигини ошириш, моддий маданият ёдгорликлари захирасини бойитиш, маданият ходимлари ва муассасаларини ташкил этиш мумкин бўлади. Тизимнинг мақсади жамоат ташкилотлари, алоҳида шахс ва бутун қишлоқ аҳолисининг маданий фаолиятини оширишдан иборатдир. Жамоат ташкилотлари маданий фаолиятларининг мазкур тизимдаги предмети маданий қадриятлар, яъни маънавий бойликларни бунёд этиш ва ўзлаштириш, сақлаш ва тарғиб этишни ўз ичига олади.

Бозор муносабатларига ўтиш босқичи аҳоли маданиятининг ривожланишини режалаштиришда, дастурлаш ҳамда янгича ёндошувни жорий қилишни талаб этади. Чунки бусиз ижтимоий ва маданий жараёнларни бошқариш мумкин эмас.

Жамоат ташкилотларининг қишлоқ маданиятини ривожлантиришдаги иштироки тизимини ишлаб чиқиш тажрибаси қуйидагиларга асосланади:

а) Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги эълон қилиниши арафасида қишлоқда маданий фаолиятнинг мавжуд ҳолати;

б) Мустақил Ўзбекистоннинг янги шароитда юзага келган маданий фаолият имкониятлари;

в) Қишлоқ аҳолисининг маданий-маънавий эҳтиёжларини қондиришнинг янги усул ва захиралари мавжудлиги.

Давлат ва жамоат ташкилотлари маданий-маърифий фаолиятларини ташкил этиш учун унинг тизимий меъёрлари аниқланди:

1) қишлоқ аҳолисининг у ёки бу маданий тадбирларга жалб этилганлиги;

2) у ёки бу турга мансуб маданий фаолиятнинг изчиллиги;

3) бўш вақтни кўнгиллиўтказишнинг миқдорий ва сифат кўрсаткичлар.

Давлат ва жамоат ташкилотларининг маданий фаолиятлари мазмуни ҳар бир киши ўзининг бўш вақтида тадбир ва машғулотларнинг муайян бир турини танлаши учун кенг имкониятлар яратади. У шахс ривожда бир хиллик ва меъёрийликни назарда тутмайди. Фақатгина муайян тадбирни танлаш эркинлиги шахс маънавиятининг изчил ривожланишини белгилаб беради. Давлат ва жамоат ташкилотларининг маданий фаолиятлари ўз мазмунига кўра аҳолининг умумий маданий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган бўлиб, қуйидагиларни ҳисобга олади:

а) умумий маданий эҳтиёжларнинг ривожланиш истиқболлари;

б) аҳолининг маданият соҳасидаги ижодий фаолиятлари учун етарли шароит яратиш.

Давлат ва жамоат ташкилотлари маданий-маърифий фаолиятларининг турларини яхлитлаштирган ҳолда икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Фаолият вақти ва шаклини шахснинг ўзи танлайдиган маданий фаолиятнинг уй тури.

2. Клуб, кутубхона, музей, кўргазма ва бошқа маданий-маърифий муассасаларда амалга ошириладиган уйдан ташқаридаги фаолият тури.

Давлат ва жамоат ташкилотларининг мазкур тадбирларни амалга оширишга йўналтирилган фаолиятлари унинг самарадорлигини мунтазам равишда оширишни назарда тутиб, ҳаморликда ишлашга қаратилган.

Бугунги кунда Республикамизда давлат ва жамоат ташкилотлари таркиби шаклланиб, фаолият кўрсатмоқда. Унинг асосий турлари:

- жамоат ташкилотлари (касаба уюшмалари, партиялар, ижодий уюшмалар, жамғармалар ва бошқалар);

- халқ хаваскорлик жамоалари, маҳалла қўмиталари ва б.

давлат ва жамоат ташкилотларининг маданий-маърифий ишларини ривожлантириш борасидаги маданий фаолиятлари тизими мазмунини ишлаб чиқишда қуйидаги омиллар асос қилиб олинади:

а) Республикамизда аҳоли барча қатламларини маънавият ва маданиятни ривожлантиришга кенг жалб этиш; демократия жараёнларини жадаллаштириш, турғунлик даври қолдиқларини бартараф этиш; миллий маданиятни, маънавий қадриятларни тиклаш ва ривожлантириш ишлари олиб борилаётганлиги, Ватанга содиқлик, эл-юртга муҳаббат, юксак маънавийлик сифатларини шакллантирган ўз харақати ва қарорларига жавоб бера оладиган фаол фуқаро позициясида турувчи кишини сиёсий маданиятли шахс деб ҳисоблаш мумкин.

Давлат ва жамоат ташкилотларининг фаолиятлари ҳам шахсда худди шу сифатларни тарбиялашга қаратилган. Бундай фаолият самарадорлиги нафақат амалга оширилган тадбирлар миқдори ва сифатига кўра, балки уларни ким ташкил этганлиги ҳамда амалга оширганлиги, шунингдек, уларда аҳолининг

иштирок этши даражасига уларда аҳолининг иштирок этши даражасига кўра ҳам баҳоланади.

б) умумаҳамиятга молик вазифаларни ҳал этшига қаратилган халқ ижодиётини ривожлантириш мақсадга мувофиқлиги; давлат ва жамоат ташкилотларининг ижтимоий-маданий фаолиятга тўғри педагогик раҳбарлик қила олиши бунинг асосий замини ҳисобланади. Педагогик раҳбарлик вазиятни, билим ва кўникмаларни оқилона уйғунлаштиришни назарда тутди. Давлат ва жамоат ташкилотлари алқ ўртасида амалга ошириладиган маънавий-маърифий мулоқотлар асосида шахснинг сиёсий ва ижтимоий фаоллигини оширувчи воситага айланади, шунингдек, жамият тафаккурининг шаклланишида ҳам фаол иштирок этади.

в) ҳозирги даврда қаҳвахоналар, видеосалонлар, студиялар, ўйин хоналари мусиқа ва спорт анжомларини ижарага бериш. Оилавий тантаналарни ўтказиш бўлимларини ташкил этиш орқали аҳолининг пуллик хизматга бўлган талабини қондириш мумкинлиги.

г) бозор иқтисодиёти шароити ва муносабатлари маданияти моддий-техника салоҳиятини ривожлантириш ҳамда мустаҳкамлашда маҳаллий корхоналар ёрдамида ва хомийлар кўмагидан кенгроқ фойдаланишни талаб қилаётганлиги.

Давлат ва жамоат ташкилотлари ўз маданий-ижодий фаолиятларини дам олиш вақтида амалга оширадilar. Дам олиш фаолияти ўз навбатида шахснинг мустақил ижодий салоҳиятининг амалга ошишига кўмак беради, шунинг учун ҳам у қизиқарли, ақлий ва руҳий жиҳатдан бой бўлиши лозим.

Шу жиҳати билан у хаваскорлик ижодиётидан фарқланади ва кенг халқ оммасини ўзига жалб қилади. Маданий-маърифий муассасалар қошида ва улардан ташқарида бадиий уюшмалар, коллекционер ва техник ижодкорлар жамиятлари, оилавий ҳамда ўсмирлар спорт клублари ва бирлашмалари ташкил этилиб, фаолият кўрсатади. Ушбу ижодий бирлашмалар фаолияти халқнинг қизиқарли тадбир ҳамда мулоқотга бўлган эҳтиёжлари асосида юзага келган.

Давлат ва жамоат ташкилотларининг тарбиявий салоҳиятлари халқ оммаси ҳаётини демократиялаш вазифаларини ўз зиммаларига олишларида намоён бўлади. Бу эса сиёсий, ахлоқий, иқтисодий, ҳуқуқий маданиятни ўзлаштириш, ижтимоий фаоллик самарадорлигини ошириш, аҳолига билим ҳамда кўникмаларни чуқур эгаллаш имкониятини беради.

Жамият ҳаётини демократиялаш жараёнида ижтимоий адолат тамойилларининг тадбиқ этилиши ва мустаҳкамланишига алоҳида эътибор берилмоқда. Адолат – бу ахлоқ ва ҳуқуқ тушунчасидир. Ижтимоий онг ва ахлоқий тафаккур ижтимоий адолат ёрдамида кишилар хулқининг ижтимоий аҳамиятга молик жиҳатларини, ижтимоий сиёсат моҳияти ҳамда жараёнларини ўзида акс эттиради.

Давлат ва жамоат ташкилотлари маданий фаолиятлар тизимини тавсифлашда социологик тадқиқот натижаларига таяниш муҳим аҳамиятга эга. Тадқиқот қишлоқ ҳаётида маҳалла қўмиталари мавқеининг ошиб бораётганлигини кўрсатди. Бу эса 36,2 фоиз сўралувчиларнинг жавобларида ўз аксини топди.

Тадқиқот натижаларига кўра маҳалла қўмиталарининг ва ўз-ўзини бошқариш идораларининг етакчи мавқега эгаллиги аниқланди. Маҳалла қўмиталари аҳоли бўш вақтининг кўнгилли ўтишига муҳим таъсир кўрсатадилар (24,3 фоиз); кишилар ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорликни мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшадилар (25,8 фоиз)% хашарлар, шанбаликлар, ёрдам кўрсатишларни амалга оширишда қўмаклашадилар (39,6 фоиз).

Кишилар ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорликни мустаҳкамлашда маҳалла қўмиталаридан сўнг касаба уюшмалари, жамоа хўжаликлари бошқаруви раҳбарлари, қишлоқ кенгашлари катта ҳисса қўшадилар.

Давлат ва жамоат ташкилотлари қишлоқдаги барча маданий-оммавий тадбирларни маданият уйлари ва саройлари орқали амалга оширади.

Клуб жамоат ташкилотлари билан ўзаро ҳамкорликда иш олиб бориб, улар фаолиятини мувофиқлаштирувчи манбага айланади, улар билан биргаликда маданий-маърифий муассасалар ўз фаолиятини қуйидаги шаклларда ташкил этиш имкониятига эга бўлади:

- қишлоқ маданиятини ривожлантириш, соғлом турмуш тарзи, экологик тарбия, ҳукукий маданият ва бошқа долзарб масалалар юзасидан жамоат фикри минбари вазифасини бажариш.

Урф-одат ва анъаналар ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. Халқ удумларининг тикланиши, мустаҳкамланиши ва ривожланиши жамоат ташкилотлари фаолиятидаги катта ижтимоий масала ҳисобланади. Удум ва анъаналар муҳим эстетик тарбия воситаси бўлиб, халқимизнинг миллий кадриятларни улуғлаш ғоясини мустаҳкамлайди, ахлокий сифатларни шакллантиради.

Хулоса қилиб айтсак, маданият кишиларнинг ижтимоий яратувчанлик жараёнидаги иштирокининг меъёри ҳамда шахс ижодий салоҳиятини фаоллаштириш воситаси ҳисобланади. Маданият ижодий фаолият сифатида кўпгина билим ва тажрибаларни эгаллашни, улардан фаолиятнинг турли шаклларида самарали фойдаланишни назарда тутади.

Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг янги шароитида сиёсий маданият ижодий фаолият сифатида тушунилади ва бу фаолият натижаси минтақавий барқарорлик ва халқаро ҳамкорликни, республикаимизнинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлаш, ҳукукий-демократик давлатни барпо этишдан иборат.

Маданият таркибини тахлил этиш давлат ва жамоат ташкилотларининг маданиятини ривожлантириш борасидаги фаолиятларининг асосий йўналишлари ҳамда мазмунини аниқлаш имкониятини беради:

1. Маданият инсон ижодий фаолиятининг ўзига хос кўриниши сифатида ижтимоий уюшмалар, жамият, жамоа, шахс томонидан амалга оширилади.

2. Маданият ўз таркибига кишилар моддий ҳамда маъанвий фаолиятлари ва унинг натижаларини камраб олади. Бундан ташқари, унинг сиёсий, ҳуқуқий, экологик, меҳнат, маиший ва турмуш, жисмоний тарбия маданиятлари каби таркибий узвлари ажратилади. Маданиятнинг мазкур турлари тушунчаларининг бирлиги. Уларнинг жамият ва шахс умумий маданиятини ташкил этишларида, шу билан бирга ҳар бири алоҳида тарзда ижодий фаолиятни ва унинг натижаларини ифодалашларида намоён бўлади.

3. Кўриб ўтилган ҳар бир маданиятдаги ижодий фаолиятда қуйидагилар фарқ қилади: маълум ижтимоий ва сиёсий ходиса юзасидан билимларни эгаллаш, уларни мушоҳада ва қайта ишлаш жараёни ва нихоят, мазкур маданиятни ривожлантиришда фаол иштирок этиш.

Маданиятнинг моҳияти, таркиби ҳамда турларини тадқиқ этишга бундай ёндошув жамоат ташкилотларининг қишлоқ маданиятини ривожлантиришдаги иштирокининг ўзига хос услуби ва меъёрларини очиқ бериш имкониятини бери.

Ўзбекистон Республикасида жамоат ташкилотлари ҳамда фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнларда «сиёсий партиялар, бирлашмалар, қасаба уюшмалари, ёшлар ташкилотлари, турли хил ҳаёрия ва ижодий жамғармалар

ҳамда уюшмаларда» иштирокини янада кучайтириш, уларнинг давлат олдидаги мавқеини мустаҳкамлаш вазифаси қўйилмоқда.

Жамоат ташкилотларининг маданий-маърифий фаолиятларининг хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

а) ушбу фаолиятнинг мақсади шахсда муайян хусусият ҳамда сифатларни тарбиялашдан иборатдир;

б) кишилар ўртасидаги мулоқот жараёнида ғоялар, малака ва билимлар алмашинуви мазкур фаолият воситаси ҳисобланади;

в) жамоат ташкилотлари фаолияти ёки индивидуал фаолият маданий фаолиятни амалга ошириш усулидир.

Давлат ва жамоат ташкилотларининг аҳоли маънавий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ маданий фаолиятлари хилма-хил бўлиши билан ир қаторда унга қуйидаги умумий жихатлар ҳам хосдир:

а) у фақатгина бир устувор маданиятга таяниши мумкин эмас;

б) фаолият мазмуни ва натижалари маданий фаолият мезонлари ҳисобланади;

в) маданий фаолият мезонларини ишлаб чиқиш ва фойдаланиш сулстгарчилиққа йўл қўйилмайдиган ижодий жараёндир.

Қишлоқда маданий фаолият ўзининг турлари ва шакллариға кўра фарқланади. Маданий фаолият шакллариғи уларнинг ташкил этилиш тавсифига кўра жамоавий ва индивидуал; маданий фаолият субъекти тавсифига кўра индивид, гуруҳ, уюшма, жамоат ташкилотлари; маданий фаолият олиб борилаётган гуруҳ туриға кўра эса оилавий, хизматдаги дўстлар ва бошқа турларға бўлиб таснифлаш мумкин.

Жамиятни демократиялашнинг ҳозирги босқичида маданий фаолият таракқиёти уюшган (ташкилотлар даражасига) ҳамда шахсий шаклларда амалға оширилади.

Аҳоли маданиятини ривожлантиришда юқори кўрсаткичларға эришиш жамоат ташкилотлари, маданий-маърифий муассасалар ва бошқа ташкилотларнинг энг олий вазифаси ҳисобланади. Бу вазифани хал этишнинг йўлларида бири жамоат ташкилотларининг маданиятни ривожлантириш борасидаги фаолиятларини бошқаришни такомиллаштириш ва илмий ёндошишдан иборат бўлиши мумкин.

Давлат ва жамоат ташкилотларининг қишлоқ маданиятини ривожлантириш йўналишидаги фаолиятлари тизими ўзининг мақсади, вазифалари ва мазмуниғи амалға оширишнинг энг самарали воситаларида бири-мулоқотдир. Мулоқот бизнинг нуқтаи назаримизда услубий тизимнинг муҳим белгиси, миллий маданиятни ривожлантиришнинг қадимий воситаси, ўзбек халқ педагогикасининг етакси унсурларида бири сифатида олиб кўрилди.

Мулоқот тавсифи оммавий ахборот воситалари (телекўрсатувлар, радиоёшиттиришлар), ҳаваскорлик ижодиёти, байрамлар. Сайллар бевосита таъсир кўсатади. Давлат ва жамоат ташкилотлари мулоқотнинг машҳур кишилар билан учрашув, оила кунлари, қизиқувчилар бирлашмалари каби шаклларида фойдаланиладилар.

Савол ва топшириқлар

1. Миллий-маънавий тикланиш жараёнида давлат ва жамоат ташкилотларининг роли қандай?

2. Президентимизнинг қайси асарларида жамоат ташкилотларининг маданий-маърифий фаолиятни ривожлантиришга йўналтирилган фаолиятларининг асосий мақсади ва вазифалари баён этилган?
3. Жамоат ташкилотларининг қишлоқ маданиятини ривожлантиришдаги иштироки тизими ни ишлаб чиқиш нималарга асосланади?
4. Жамоат ташкилотлари маданий-маърифий фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?

Адабиётлар:

4. Каримов И. Ўзбекистон – буюк келажак сари. Т., «Ўзбекистон», 1998
5. Каримов И. Маънавий юксалиш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1998
6. Каримов И. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т., «Ўзбекистон», 2001
7. Ватан туйғуси. Т. 1997
8. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига қизғинлар. Т., «Шарқ», 1998
9. Зиёмухамедов Б. Маънавият асослари. Т., 2000
10. Бекмуродов М. Ташкилот маданияти ва раҳбар маънавияти. Т., 2001
11. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. Т., «Шарқ», 2002

III. МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ ФАОЛИЯТ УСЛУБИЁТИ

3.1. МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ СОҲА ХОДИМИ ФАОЛИЯТИ.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг кадрлар тайёрлаш сиёсати маданий қурилишда муҳим таянч ҳисобланади. У республикада маънавий ҳаётни янгилаш масалалари билан боғлиқ бўлиб, миллий маданиятни ривожлантириш, тиклаш соҳаси ходимларини тайёрлашни тақозо этади.

Республикада маданий ҳаётида иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий, ҳуқуқий ўзгаришлар юз бераётганлиги маданий-маърифий фаолиятга бўлган талаб ва эҳтиёжли янада оширди.

Маданий-маърифий соҳа ходимининг фаолияти инсон фаолиятининг барча соҳалари сингари ўз хусусиятларига эга. Унинг энг биринчи хусусияти маданий-маърифий фаолиятнинг ҳаёт билан, мустақиллик даври вазифалари билан узвий боғланганлигидадир.

Маданий-маърифий соҳа ходими фаолиятининг ҳаётдан, унинг муаммоларидан, кишиларнинг эҳтиёжларидан ажралиб қолиши, уларни муҳим маърифатчиларга қуруқ сафсатабозларга айлантириб қўяди.

Маданий-маърифий соҳа ходими фаолиятининг яна бир муҳим хусусияти шундан иборатки, у мунтазам изланишларини, ишга ҳамма вақт ижодий ёндошишни талаб қилади. Мустақилликни қўлга киритган Республикамиз жаҳон ҳамжамиятида ўз ўрнини эгаллаб, тобора ривожланиб бормоқда.

Республикамизда содир бўлаётган ўзгаришлар натижасида кишиларимизнинг маънавий-маданий эҳтиёжлари кундан кунга ўсиб, ўзгариб бормоқда, ахлоқий қиёфаси ва феъл-атворида ҳам ўзгаришлар рўй бермоқда. Бундай шароитда маданий-маърифий ихларнинг шўролар даврида мақбул бўлган шакл ва усуллари бугунги кунда эскириб, талабга жавоб бермаяпти. Мустақиллик шароити кишиларнинг ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш, унга ғоявий таъсир этишнинг янада янги, самарали усул ва воситаларини қўллашни талаб қилмоқда. Бу эса маданий-маърифий ишларнинг мазмунини такомиллаштириб, янгилаб боришни тақазо этади.

Маданий-маърифий фаолият педагогик фаолиятнинг бошқа турларидан ўзининг мазмунан мураккаблиги, кўп қирралилиги, шаклан хилма-хиллиги, иш шакллариининг ўзига хос тарзда бир-бирига чатишиб кетганлиги билан фарқ қилади.

Маданий-маърифий соҳа ходими фаолияти тарбиявий фаолият ҳам ҳисобланади, лекин у тарбиявий ишларни мактаб ва ўқув юртлари педагогик жамоаларида бўлганидек бир хил ёшдаги, бир хил тайёргарликка эга бўлган ўқувчилар ёки талабалар билан эмас, балки ёши, касби, билим даражаси, қизиқиш ва эҳтиёжлари турлича бўлган кишилар орасида олиб боради. ўқув юртларида тарбия жараёни мажбурий машғулотлар орқали амалга оширилса, маданий-маърифий соҳа ходимлари кишиларнинг бўш вақтини мазмунли уюштириш, маънавий эҳтиёжларини қондириш, қобилият ва истеъдодларини ривожлантириш мақсадида маданий-маърифий муассасаларда ташкил этиладиган хилма-хил оммавий тадбирлар ўтказиш йўли билан хал қиладилар.

Маданий-маърифий соҳа ходими фаолиятининг яна бир хусусияти маданий-маърифий тадбирларда кишиларнинг ақл-идроки билан бирга уларнинг ҳиссиётига ҳам таъсир кўрсатиш лозим. Маданий-маърифий муассасаларда ўтказиладиган ҳар бир тадбир чуқур мазмунли, юксак даражада ғоявий бўлибгина қолмай, қизиқарли, жозибали, одамларни мафтун этадиган ҳам бўлиши керак жонсиз, қуруқ ўқилган маъруза, пухта тайёрланмай кўрсатилган концерт, баҳс-мунозара кечаси ёки бошқа тадбирлар қатнашчиларни қизиқтирмайди, бекор ўтказган вақт учун ачиниш ҳиссини, уйғотади.

Маданий-маърифий соҳа ходимининг касбий (профессионал) фаолияти ўз моҳияти билан тарбиявий иш эканлигини биз юқорида таъкидлаган эдик. Унинг асосий вазифаси ҳар томонлама камол топган шахсни шакллантиришдан иборатдир. У кишиларнинг маданий дам олиш, ўз маънавий эҳтиёжларини қондириш, истеъдод ва қобилиятларини ўстиришга қаратилган ижтимоий-фойдали фаолиятни уюштирувчидир. Маданий-маърифий соҳа ходими омманинг педагог-тарбиячиси, улар орасида ўтказиладиган ижтимоий-фойдали ишларнинг ташаббускори, хаваскорлик жамоаларининг раҳбаридир.

Маданий-маърифий соҳа ходими фаолиятининг бундай кўп қирралилиги маданий-маърифий соҳа ходими шахсиятига, унинг ахлоқий қиёфасига юксак талаблар қўяди.

Мустақил давлатимиз маданий-маърифий соҳа ходими чуқур ғоявий-назарий ва касбий тайёргарликка эга бўлиши, ўз касбига меҳр-муҳаббатли, садоқатли бўлиши керак. ўз касбига содиқлик, хушёрлик, ишда қатъийлик, ўзига талабчанлик, ишда қатъийлик, ўзига талабчанлик маданий-маърифий соҳа ходимининг асосий хислатларидандир. Шунингдек, ишга ижодий ёндошиш, ташаббускорлик, янгиликка интилиш хислатлар ҳам хос бўлиши керак. Буларсиз у маданий-маърифий ишларнинг мазмуни, шакл ва усулларини тўхтовсиз такомиллаштириб боришдек муҳим вазифани мувоффақиятли бажара олмайди.

Кишилар билан ва кишилар учун ишлашга даъват этилган маданий-маърифий ходимининг қиёфасини ватанпарварлик, инсонпарварлик каби юксак ахлоқий сифатларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Чунки маданият уйидаги ҳар бир оммавий тадбир, тўғарак машғулоти кишиларни ўз она юртига, халқига чуқур меҳр-муҳаббат туйғуларини шакллантиришга, ватанпарварлик хиссини мустаҳкамлашга ёрдам бериш керак. Бу эса маданий-маърифий соҳа ходимининг ўзида ватанпарварлик туйғулари қанчалик чуқур ва мустаҳкам ўрин олганлигига, ўтказиладиган тадбирлар мазмунини ягона мақсадга йўналтира билишига боғлиқ.

Ҳаётда синовдан ўтган бир нақл бор: «Бошқаларни тарбиялайдиган кишининг ўзи яхши тарбияланган бўлиши керак». маданий-маърифий соҳа ходими фаолиятига бўлган талабалар мана шу педагогик ҳақиқатдан келиб чиқади.

Билимлар тарғиботчиси, омманинг бўш вақтини мазмунли ўтказишга мутасадди бўлган маданий-маърифий соҳа ходими юксак даражадаги дунёқараш маданиятини, яъни ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва фалсафий билимлар мажмуини эгаллаган бўлиши керак. чунки маданий-маърифий соҳа ходимининг онг-билим даражаси у иш олиб бораётган кишилар билимидан, савиясидан юқори бўлиши керак.

Маданий-маърифий соҳа ходими учун энг зарур билим тармоқларидан бири-бу педагогик билимлар ҳисобланади. Педагогика маданий-маърифий соҳа ходимига олиб бориладиган ишларнинг мазмуни ва моҳиятини чуқур тушуниб олишда, кишиларга тарбиявий таъсир ўтказишнинг янги-янги усуллари ўзлаштириб олиб, улардан оқилона фойдаланиш йўллари ўрганишда ёрдам беради. Педагогик одоби-ўзини жамоатчилик орсидан қандай тутиши, қандай гапириш ва хоказоларни эгаллаб олиш, таълим-тарбия ишларини уддалай билиш ҳам талаб қилинади.

Маданий-маърифий соҳа ходими касбий маданиятининг яна бир муҳим кўрсаткичи –бу психологик (руҳиятшунослик) билимларидир. Руҳиятшунослик жараёнлари қонуниятларини чуқур ўзлаштириб олиш, ишни уюштиришда маданий-маърифий муассасалардаги тарбиявий жараённи тўғри уюштириш ва унинг самарали бўлишини таъминлаш мумкин.

Маданий-маърифий ходимининг ташкилотчилик қобилиятлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- Коммуникатив хусусиятларни, яъни кишилар билан тезда тил топишишни улар билан алоқа боғлашни, бир-бирларини тезда тушунишни, жамоанинг ҳар бир аъзосининг имкониятларини, унинг ижтимоий топшириқни бажаришга лаёқатини тўғри аниқлай олишини;

- Вужудга келган вазиятни тез ва тўғри баҳолашни, муайян ҳолатда тўғри йўл топиб, уни зудлик билан ишга сола билишни;

- Ишга ижодий ёндошишни, тадбиркорликни янги, самаралироқ иш шакллари ва усуллари тезда топиб, маданий-маърифий иш амалиётига жорий қила билишни;

- Ишни амалда ташкил этишни, мақсадга интилган ҳолда тез ҳаракат қилишни, топширилган ишнинг ижросини назорат қила ва текшира билишни.

Кўрсатиб ўтилган фазилатларнинг кўпчилиги кишида болалик чоғидан бошлаб ўқиш, айниқса жамоат ишларида қатнашиш жараёнида намоён бўлади ва ривожланиб боради. Махсус ўқув юртлари-коллеж ва институтларидаги таълим бу сифатларнинг янада ривож топишига ёрдам беради. Лекин маданий-маърифий соҳа ходимининг ташкилотчилик қобилиятларини ўстириш ва шакллантиришда унинг оммавий фаолияти ҳал қилувчи роль ўйнайди. Маданий-маърифий соҳа ходимининг ташкилотчилик қобилиятларини шакллантиришда ўз-ўзини тарбиялаш усуллари орқали маданий-маърифий соҳа ходими ўзида ишчанликни, бошланган ишни охирига етказа билишни эгаллаб олиши мумкин. ўз-ўзини тарбиялаш бошқа кўп ижобий сифатларни ўстиришга, салбий сифатлардан қутулишга ёрдам беради.

Маданий-маърифий соҳа ходими доимо кишилар билан алоқада бўлади. Маданий-маърифий муассага келувчиларнинг, ўзи билан бирга ишлайдиган

хамкасбларининг «диққат марказида» туради. Шунинг учун ҳам у хар бир ишда ибрат бўлишга интилиши, одамларни ўз шахсий намунаси, юксак одоби, хулқи билан ишонтириши ва тарбиялаши керак.

Ибратли сифатларга эга бўлган маданий-маърифий ходимгина жамоа орасида обрў қозонади. Обрунинг ўзи нима? Обру - куч, ҳокимият, таъсир маъноларини билдириб, улар мажбур этишга эмас, балки шахс ёки жамоанинг ахлоқий кадр-қимматини жамоатчилик томонидан ихтиёрий тан олишга асосланган бўлади. Обрунинг даражаси маданият ходими билимларининг ўткирлиги, виждоннан ишлаши, ижтимоий-сиёсий активлиги, ахлоқий қиёфаси билан белгиланади.

Маданий-маърифий соҳа ходими фаолиятини таъсирчинлигини оширадиган омиллардан яна бири бу маданият ходимининг педагогик одобидир.

Маданий-маърифий ходимининг педагогик одоби-бу унинг майян вазиятда шахсга ёки жамоага тарбиявий таъсир этишнинг мақсадга мувофиқ усуллари ва йўлларини танлай ва қўлай билдириш. Педагогик одоби амалий фаолиятда, кишилар билан мулоқотда бўлиш жараёнида намоён бўлади ва мустаҳкамланади. Одобиликнинг ривожланиши маданий-маърифий ходимнинг умумий маданияти, шахсий сифатларга боғлиқ бўлади.

Педагогик одоби аввало кишилар билан муомалада, у билан самимий, ростгўй бўлишда намоён бўлади.

Ишдан бўш вақтда ўз билимларини бойитиш, қобилиятларини ўстириш, маънавий эҳтиёжларини қондириш учун маданий-маърифий муассасага келувчиларга меҳрибонлик, ғамхўрлик кўрсатиш маданий-маърифий ходим педагогик одобининг муҳим хусусиятларидир.

Педагогик одоби кишига ҳурмат билан қарашни назарда тутаяди, лекин бу унга талабчан бўлишни истисно этмайди, адолатли талабчанлик ҳамма вақт тарбиячининг обрўини кўтаради.

Эътибор Билан қараб, ўз диққатини бошқа нарсаларга қалғитмасдан, уринсиз саволлар билан суҳбатдошининг сўзини бўлмасдан, эшита билишлилик ҳам маданий-маърифий соҳа ходимининг муҳим хусусиятидир.

Юмор, ҳазил, аския-булар суҳбатдошга, тингловчиларга эмоционал таъсир этишнинг кучли воситасидир.

Савол ва топшириқлар

1. Маданий-маърифий соҳа ходими фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
2. Мустақиллик шароитида маданий-маърифий соҳа ходимига қўйиладиган талаблар нималардан иборат?

3. Маданий-маърифий муассаса ходимининг педагогик одоби ва ташкилотчилик қобилиятлари деганда нималарни тушунасиш?

Адабиётлар:

1. Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт лафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997
2. Каримов И. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т., «Ўзбекистон», 2001
3. Каримов И. «Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди». «Ўзбекистон овози», 2005 йил 21 июнь
4. Т. Қўзиев «Халқ донишмандлиги ва соғлом фикр экстремистик жаҳолатга қарши» «Ўзбекистон овози» 2005 йил 24 май
5. Бекмуродов М. «Ташкилот маданияти ва раҳбар маънавияти». Т., 2001
6. Отамуродов С. Маънавият асослари Т., 2002
7. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари Т., «Шарқ», 2002

3.2. МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ ФАОЛИЯТ ВОСИТАЛАРИ.

Маданий-маърифий фаолиятнинг ғоявий эмоционал воситаларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Махсус материалларсиз уй қуриб бўлмаганидек, воситаларсиз маъданий-маърифий тадбирларни ташкил қилиб бўлмайди. Воситалар тадбирнинг таркибий қисми, асосий механизмлари сифатида хизмат қилади.

Восита деганда, кишиларнинг хиссиётига, психологиясига ва онгига таъсир этувчи ва билим олиш самарадорлигини оширувчи ғоявий-хиссий қуролларни тушунамиз.

Маданий-маърифий фаолиятда қўлланиладиган воситаларнинг диапозони жуда кенг ўва уларнинг сони кўпдир. Маъданий-маърифий тадбирларда жонли сўз, матбуот, кўргазмалар қуроллар, адабиёт ва санъат, ҳар хил техник аппаратлар каби воситаларда кенг фойдаланамиз.

ЖОНЛИ СЎЗ. Асосий таъсирчан воситалардан бири- бу жонли сўздир. (Баъзи ҳолларда «оғзаки сўз» деб ҳам юритилади). Жонли сўз маъданий-маърифий шаклларнинг ҳаммасида энг асосий восита сифатида қўлланилади. Маданий-маърифий тадбирларда жонли сўз фақатгина мазмунни ёритишда хизмат қилмасдан балки тадбир сюжети билан оммавий ҳолатларни ҳам бир-бирига уйғунлаштириб боради. Айни жонли сўз воқеа маъносини томошабинга етказди, бир эпизодни 2-га боғлайди, бошқарувчининг аудитория билан мулоқотда бўлиши учун шароит яратади. Жонли сўзининг яна бир

афзаллик томони шундаки, баъзан фикрини ҳеч қандай таъсирчан восита томошабинга етказиб бера олмайдиган дақиқаларда жонли сўз ёрдамига келади.

Оммавий тадбирларда бошқарувчи сўзи асосий ўринни эгаллайди, баъзи ҳолларда эса у кеганнинг бошидан то охиригача етакчи восита сифатида қўлланилади. У кириш сўзи (монолог) шаклида ёки муқаддима сифатида яхши хизмат қилиши мумкин. Тадбир давомида эса бошқарувчи, шарҳловчи, хикоячи ёки интервью берувчи айланиб, жонли сўздан фойдаланиш. Тадбирларда жонли сўздан фойдаланиш имкониятлари жуда кўп.

Жонли сўз бошқарувчининг гапидан ташқари, тадбир қаҳромонининг нутқи ёки ундаги қатнашчининг сўзи, кеча қаҳрамонига аталган табрик, меҳнат ветеранлари, уруш иштирокчиларининг сўзи бўлиши мумкин.

БАДИЙ СЎЗ - айтилмоқчи бўлган фикрни бадиий-эмоционал тарзда етказиб беришга хизмат қилади. Маданий-маърифий фаолият шаклларида бадиий сўзнинг шеър ўқиш, прозаик ва шеърини монологлар, жуфт ёки кўпчилик томонидан ўқиладиган шеърлар каби турлардан кенг фойдаланилади.

Бадиий сўз бошқа материаллар билан бир вақтда ижро этилиши мумкин. Масалан, шеър ўқилалаётган бир вақтда шеърнинг маъносига мос келадиган кино парчалари кўрсатилиши мумкин.

Бадиий сўзни вужудга келтириш учун бадиий асарларда келтиришнинг ўзи камлик қилади. Ёзма шеър-ёзма бадиий сўздир. Уни жонли бадиий сўзга айлантириб, ижро этиш учун ижрочининг шеърдаги фикрини муносабати, рухий кечинмалари, хис-ҳаяжонли талаб қилади. Акс ҳолда шеърнинг оддий, жонли сўздан фарқи қолмайди. Яна шуни унутмаслик керакки, чуқур англаш, фикрнинг туб мазмунига етиб хисқаяжон билан айтилган ҳар бир жонли сўз бадиий сўзга айланиб кетиши мумкин. Агар «1941» ёки «1991» деган иборани шундай айтиб ўтсак, у қуруқ рақамнинг ўзи бўлиб қолади. Лекин кўз олдимизга урушнинг бошланишини келтириб, дахшатли воқеаларни хис қилиб, мантиқ талаб қиладиган дамли кайфиятда, маъноли «минг... тўққиз юз.... қирқ бир...» десак бу сўз бадиий- эмоционал таъсир этади. Шундай қилиб, оддий сўз бадиий сўзга айланиб кетиши учун ундаги фикрий мантиқ хис қилиниб, ижро этилиши керак.

МАТБУОТ ВОСИТАЛАРИ. Маълумки, маъданий-маърифий тадбирларга аҳоли янги, уларга ҳали маълум бўлмаган ва қизиқарли воқеалардан хабардор бўлгани учун келади. Бу ишда матбуот воситалари, яъни янги газета, журналлар, айниқса, китоблар битмас туганмас манба бўлиши мумкин.

Матбуот энг асосий ахборот тарқатувчи ва сақловчи воситадир. Шундай экан тадбир тайёрловчилар тадбирнинг мазмунини бойитиш учун уларга ҳар доим мурожаат қилмоғи лозим. Тадбирларда кўпроқ

томошабинларнинг назарига тушмаган материаллардан фойдаланишга ҳаракат қилиш керак.

МУСИҚА. Маданий-маърифий тадбирларда муסיқа етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Тадбирларда мусиқадан 2 хил вариантларда фойдаланиш мумкин.

1. Тадбирнинг алоҳида номери сифатида.

2. Тадбирларда акс этилаётган воқеаларнинг таъсирини ошириш учун қўшимча восита (мусиқавий фон) сифатида, 1-вариантда бадиий хаваскорлик жамоаларининг тайёр ёки махсус тайёрланган номеридан фойдаланилади. Бундай пайтда номер тадбир мазмуни ва мавзуйига мос равишда эпизоднинг таркибий қисмига айланиб кетмоғи керак. Масалан, хотин-қизлар байрамига бағишланган тадбирларда оналарга бағишланган. «Онажонлар, ассалом» қўшиғи ижро этилади. Бу қўшиқ алоҳида номер сифатида берилади. Мусиқадан фойдаланишнинг бу варианты тадбирларда жуда кенг қўлланилиб, шеър ўқиладиганда ҳам, кино лавҳалар кўрсатиладиганда ҳам драмматик парчалар кўрсатиладиганда ҳам бу воситаларнинг таъсирчанлигини ошириш мақсадида хизмат қилади.

Муסיқа, асосан тадбир таъсирини кучайтирувчи восита сифатида ҳам ишлатилиб, айтиладиган фикрнинг нозик кечинмаларини оммага етказиб беришга хизмат қилади.

ДРАММАТИК ПАРЧАЛАР. Санъатнинг бу тури бошқа бадиий асарлардан фарқ қилиб, унда ғоялар кураши, қарама-қарши кучлар тўқлашуви, конфликтлар ёрқинроқ, ойдинроқ ёритилади. Шунинг учун театрлаштирилган тадбирларда мазмун ривожига қараб, драмматик парчалардан кенг фойдаланилади.

Тадбирларда драмматик парчалардан фойдаланишнинг 2 хил усули бор:

1. Тайёр асарлардан олинган парчалар

2. Сценаристнинг ўзи тадбир учун махсус ёзган драмматик эпизодлар.

Театрлаштиришда фақатгина пьесалардан парчалар олиниши билан қифоланиб қолмасдан, кеча йўналишига қараб, бадиий адабиётлардан ҳам парчалар олиниши мумкин.

Драмматик парчалардан фойдаланишнинг 2-усули ҳам кейинги пайтда кенг қўлланилмоқда. Тадбирнинг асосий вазифаларидан бири маҳаллий воқеаларни акс эттириш бўлгани учун, сценарий муаллифлари жойларда бўлган воқеаларни кичик драмматик лавҳа шаклига келтириб, ундан самарали фойдаланмоқда.

Таҷрибада шуни кўрсатмоқдаки, қишлоқ аҳолисида маданий-маърифий тадбирларга бўлган қизиқишнинг сабабларидан бири бу маҳаллий

фактларни, воқеаларни инсценировка шаклида кўрсатишдир. Айниқса маҳаллий воқеалар асосида ёзилган интермедиялар аҳолига манзур бўлмоқда.

Шуни унутмаслик керакки, барча сахна асарларидан, пьесалардан олинган драмматик парчалар ёки бадиий адабиётлар асосида қилинган кичик инсценировкалар ёки махсус сценарий учун ёзилган лавҳалардан фойдаланиш-тадбир мазмунининг ривожига ёрдам бермоғи керак.

КИНОЛАВҲА- бадиий ёки хужжатли фильмлардан олиниб, тадбир ташкилотчиларига кенг имкониятлар яратади.

Кинонинг «сеҳрли кучи» шундан иборатки, у бўлиб ўтган воқеаларни ҳаққоний тасвирлайди ва жонли акс эттиради. У тарихий воқеаларнинг гувоҳи сифатида хизмат қилади. Улардан фойдаланиш тадбирларнинг мазмунини бойитади, воқеаликнинг ҳаққоний образини кўргазмали гавдалантиради. Асосан, кинолавҳалардан фойдаланиш тадбир сценарийси ёзилётганда ривожлантирилади ва танланади. Кўпгина тадбирларда фильмлардан олинган лавҳаларнинг ўзи яхлит бир эпизодни ташкил қилиши мумкин. Баъзида кинолавҳалар бошқа воситалар, яъни жонли ва бадиий сўз, қўшиқлар билан параллел акс эттирилади.

ТЕХНИК ВОСИТАЛАР. Хозирги кунда маданий-маърифий ишларни, жумладан маданий-маърифий тадбирларни техник воситаларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Чунки тадбир махсус нур билан безатилмаса, ташкил қилинаётган тадбир шакли кўримсиз ва камбағал бўлиб қолади.

Техник воситаларнинг яна бир вазифаси сахнага ҳар хил ранглар бериш, проекцион тасвирлар тушириб, тадбирни гўзаллаштириш ва бадиий-ғояфий безашдан иборатдир.

Маданий-маърифий тадбирларда фойдаланиладиган техник воситалар, асосан, 2 гуруҳга бўлинади:

1. Нурли-проекцион аппаратлар
2. Овозли техник воситалар

Нурли-проекцион аппаратлар томошабинларнинг кайфиятини кўтаришда, уларнинг диққатини тадбир воқеаларининг керакли томонига жалб қилишда муҳим роль ўйнайди. Проекцион аппаратлар ёрдамида сахнанинг тўрига, яъни экранга ҳоҳлаган катталиқда тасвир тушириш мумкин. Овозли техник воситаларга овозларни ёзадиган ва тарқатадиган аппаратлар, яъни магнитофон, диктафон, радио, аудио, видео аппаратуралар, микрофон ва овоз кучайтиргичлар киради. Улар керакли овозларни, шовқин-суронларни, мусиқа, ашула ва нутқларни олдиндан ёзиб олиб, уларни тадбирда эшиттириш учун яхши имкониятлар яратиб беради.

КўРГАЗМАЛИ ВОСИТАЛАР. Тадбирларда кўргазмали воситалардан фойдаланиш ўзига хос хусусиятларга эга. У тадбир мазмунининг яхшироқ ёритилишига ёрдам беради, томошабиннинг кайфиятини кўтаради ва

таассуротларини бойитади. Кўргазмали воситалардан маданий-маърифий тадбирларнинг барчасида фойдаланилади.

Томошабиннинг бўлажак тадбир билан илк бор таништирувчи кўргазмали восита-бу афишалар ва таклифномалардир. Эълонларда фақат тадбир бўлиши ҳақидаги хабарнинг ўзинигина ёзиб қўйиш кифоя қилмайди, балки унинг тузилишига қараб, кўргазмали безаш ҳам лозим, шеърлар ёзиш мумкин. Бу томошабиннинг тадбирга қизиқишини оширади. Кўргазмалар тадбир мазмунига тўғри келиши керак.

Юқоридагилардан ташқари яна маданий-маърифий фаолият тадбирларида халқ ижодидан ҳам фойдаланилади.

Халқ ижоди меҳнаткаш халқ оммаси томонидан яратилиб, оғиздан оғизга, авлоддан авлодга, устоздан шогирдга ўтиб тобора такомиллаштириб, сайқал топиб тараққий этган ижод маҳсулидир. Унда халқнинг меҳнат фаолияти, ижтимоий ва маиший ҳаёти, турмуши, табиат ҳақидаги тушунчалари, маданияти, эътиқоди, орзу-истаклари, хис-туйғулари ва тафаккурининг бой олами, бахтли ва адолатли замон ҳақидаги ўйлари ўз ифодасини топади.

Ўзаро чамбарсас боғлиқ бўлган халқ ижодини мутахассислар шартли равишда қуйидаги турларга бўладилар:

- 1). Халқ оғзаки ижоди;
- 2). Халқ мусиқаси, фольклор мусиқаси;
- 3). Халқ рақс санъати;
- 4). Халқ театри;

Маданий-маърифий тадбирларда халқ оғзаки ижоди жанрларида фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Сценарийларда «сўз кўрки-мақол» дан, халқ донишмандлиги ҳисобланган афсона ва ривоятлардан фойдаланиш тадбир «тили» ни бойитади, таъсирчанлигини оширади.

Латифа, лоф, аския тадбирларнинг қизиқарлилигини оширади, мазмунини мустаҳкамлайди, томошабинларни активлаштиради. Топишмоқлар тадбир ижрочилари билан аудитория ўртасида «жонли» алоқа ўрнатишга яхши имконият беради. Айниқса болалар учун тайёрланган тадбирларда эркак ва дostonлар қахрамонлари уларни ғоявий-эстетик тарбиялашда муҳим роль бажаради. Масалан, Алпомиш, Гўрўғли, Зумрад, Кенжа ботир...

Халқ мусиқа фольклори-истеъдодли халқ ижрочилари-созанда, хофиз ошиқ, оқин, бахши, халфалар томонидан қўшиқлари муҳим ўрин тутди. Инсон ҳаётининг бошланишидан то сўнгги хотимасигача бўладиган ҳар бир маросим, тўй байрам ва бошқа воқеаларда ижро этиладиган қўшиқлар мавжуд. Жумладан, бола туғилиши, тарбияланиши, илк бор сочини олдириши, тиши чиқиши биринчи мустақил қадам ташлаши маросимга бағишланган қўшиқлар, никоҳ тўйларида айтиладиган ёр-ёр. Лапар, ўланлар, мотам маросимларида айтиладиган марсия, йиғиқ йўқлов каби аза қўшиқлар оилавий тадбирларнинг

муҳим халқининг табиғат ва меҳнат байрамлари ҳам махсус ижро этиладиган қўшиқларсиз ўтмаган. Маданий-маърифий фаолият шакллари тайёрлашда ҳар бир тадбирга мос халқ қўшиқларини излаб топиш ва улардан самарали фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Халқ рақс санъати-воқеаликни ҳаракатлар орқали тасвир этадиган ижод туридир. Ўзбек халқида рақс санъати ашула ва мусиқа билан чамбарчас боғланиб кетган ва шу анъана ҳозиргача давом этмоқда. Ҳозирги кунда республикамиз бадиий хаваскорлик ижодининг энг ривожланган жанри-бу ашула ва рақс ансамблларидир. Халқ рақс санъатидан восита сифатида маданий-маърифий тадбирларда фойдаланиш катта аҳамиятга эга.

Халқ театри санъати-асосан, сўз ва ҳаракат санъатидан ташкил топган. У қадимдан ўзида қўшиқ, мусиқа, қизиқчилик, акробатика, найрангбозлик, кўзбойлағичлик каби элементларни бирлаштирган. Дастлабки пайтларда у овчилик, деҳқончиликда учрайдиган воқеаларни образли ҳаракатлар (ўйинлар) орқали тасвирлаш асосида вужудга келган ва халқ байрамлари маросимларида ривожланиб, халқ театр санъати даражасига кўтарилган. Жамият тараққиёти давомида халқ театр санъати ижрочилари бир неча соҳалар бўйича мутахассислаша боришган. Ўзбек анъанавий халқ театрининг қуйидаги асосий турлари шаклланган:

1. Масхарабозлик ва қизиқчилик.
2. Дорбозлик, найрангбозлик (цирк санъати).
3. Қўғирчоқбозлик.

Кейинги вақтларда дарбозлик ва масхарабозлик санъатига қизиқиш ортиб бормоқда. Кўпроқ унга ёшлар жалб этилмоқда. Томоша репертуарларининг ранг-баранглиги, ижрочиларнинг маҳорати ортаётганлиги қувонарли ҳолдир.

Савол ва топшириқлар

8. Маданий-маърифий фаолият воситалари деганда нималарни тушунасиш?
9. Маданий-маърифий фаолият воситалари турлари нималардан иборат?
10. Ҳозирги кунда маданий-маърифий фаолиятда яна қандай воситалардан фойдаланиш мумкин?

Адабиётлар:

1. Каримов И. Ўзбекистон – буюк келажак сари. Т., «Ўзбекистон», 1998.
2. Каримов И. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т., «Ўзбекистон», 2001.
3. Саримсоков Б. Ўзбек маросим фольклори. Т., «Фан», 1990.

4. Холметова М. Оммавий муносабатлар маданияти ва соғлом авлод тарбияси. Т., «Ўзбекистон», 2000.
5. Ахмедова З. Габидулин Р. Культурология. Т., 2001.
6. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. Т., «Шарқ» ,2002.

3.3. МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ ФАОЛИЯТ УСУЛЛАРИ.

Маданий-маърифий фаолият кўп қиррали фаолият бўлгани учун унда жуда кўп усуллардан фойдаланилади.

Маданий-маърифий фаолият-бу тарбиявий, маърифий, ижодий ва дам олиш ишларининг ўзига хос бирлашуви натижасида вужудга келади. Шундай қилиб маданий-маърифий фаолиятда фойдаланадиган усуллар қуйидагилар:

1. Тарбиявий усуллар.
2. Маърифий усуллар.
3. Ҳордиқ чиқариш ва ижодий жараёни ташкил қилиш усуллари (буни фаоллаштириш усули дейиш ҳам мумкин).
4. Ташкилий усуллар.

1. ТАРБИЯВИЙ УСУЛЛАР - Маданий-маърифий фаолият, энг аввало, тарбиявий жараён бўлгани учун уларда педагогикага оид тарбиявий усуллардан фойдаланиш қонунийдир. Лекин бу уларни тўғридан-тўғри, кўр-кўрона қўллаш, деган гап эмас. Тарбиявий усул қуйидаги турларга бўлинади: ишонтириш усули, намуна кўрсатиш, тақдирлаш, тандик қилиш усуллари.

ИШОНТИРИШ УСУЛИнинг асосий вазифаси аудиторияга таъсир кўрсатишдир. Бунинг учун тадбирнинг мазмунини ишонарли ҳаққоний қилиб, тузиш керак. Омма ташкилотчиларининг фикрига қўшила олмаса, берилган маълумотларга ишонмаса, у ҳолда тадбирнинг мақсади амалга ошмайди. Бунга йўл қўймаслик учун тадбирда ҳаққоний, мантиқли, ишонарли ва қизиқарли ҳужжатлардан манбаалардан фойдаланиш керак. Тадбир мазмуни ишонарли бўлгани учун уни умумийлаштирилган бадий тўқима асосида вужудга келтирмасдан, балки реал ҳаётда бўлиб ўтаётган ҳаққоний ва ҳужжатли материаллар асосида тузиш лозим.

НАМУНА УСУЛИ орқали мустақил юртимизнинг энг яхши фазилатлари тараннум этилади. Яхши ўқиётган. Яхши ишлаётган намуна кўрсатаётганлардан ўрнатилганга ундайди.

ТАҚДИРЛАШ УСУЛИ- маданий-маърифий тадбирларнинг асосий воситаларидан бири шундаки, улар кишиларни маънавий тақдирлайди. Масалан, тадбирларда ғолибларни фахрий ёрлиқлар, мақтов қоғозлари,

китоблар ва бошқа қимматбаҳо буюмлар билан манфаатдор бўлишга, яхшироқ ишлашга, халққа ҳалол хизмат қилишга ундайди.

ТАНҚИД ҚИЛИШ УСУЛИ, педагогикада бу усул жазолаш деб ҳам юритилади. Жазолаш усули мунтазам ишлайдиган жамоаларда: ишлаб чиқаришда, ўқув юртларда қўлланилади. Маданий-маърифий тадбирлар вақтинча йиғилган аудитория бўлгани учун унда танқид қилиш усулидан ўзиган хос йўл билан фойдаланилади. Танқид объектига ҳаётнинг ривожига ҳалақит берувчи барча «Салбий қаҳрамонлар» кириши мумкин. Тадбирларда уларнинг сатира ва юмор орқали танқид қилиниши уларнинг омма орасида фош этилиши, 1-дан, уларни ўзи ҳақида чуқур ўйлашга олиб келади, 2-дан, кишилари бундайларга қарши курашишига ундайди.

II. МАЪРИФИЙ УСУЛЛАР-Маданий-маърифий тадбирларнинг асосий вазифаларидан бири оммага янги ахборот ва билим беришдан иборатдир. Тадбирларда кенг қўлланилиши мумкин бўлган маърифий усуллар-бу баён этиш, ўрганиш ва намоёиш қилишдир.

БАЁН ЭТИШ УСУЛИнинг асосий мақсади шундан иборатки, у тадбирнинг ғояси, мазмуни, ахборот ва факторларни аудиторияга жонли сўз орқали баён қилиш шаклида етказиб беради. Оммавий тадбирлар таркибида кўпинча шундай фактлар ва маълумотлар бўладики, улар батафсил тушунтиришни талаб қилади. Худди шундай дақиқаларда баён этиш катта ёрдам беради. Бу усул ёрдамидан маълумотларнинг моҳияти очилади, хусусиятлари ёритилади ва тўлиқ билим берилади. Бу усул кўпроқ мавзули кечаларда кўпроқ қўлланилади.

НАМОЁИШ ҚИЛИШ УСУЛИ тадбир мазмунидаги воқеаларнинг образли тасвирини кўргамали шаклда аудиторияга етказишга ёрдам беради. Намоёиш қилиш усули, асосан таъсирчан воситалар орқали бажарилиб, унда воқеалар ёки кеча қаҳрамонларининг ҳаётига оид маълумотлар ҳужжатли, реал акс эттирилади.

III. ХОРДИҚ ЧИҚАРИШ ВА ИЖОДИЙ ЖАРАЁНГА ҚўШИЛИШ, Яъни ФАОЛЛАШТИРИШ УСУЛЛАРИ. Маълумки, маданий-маърифий тадбирлар омманинг ишдан бўш, дам олиш вақтида ижодий жараёнга қўшилиши натижасида вужудга келади.

Хордиқ чиқариш ва ижодий жараёнга қўшилиш усулида оммани активлаштириш мушимоли ўрин эгаллайди. Бунинг учун тадбир қатнашчиларидан интервью олиш улар билан савол-жавоб уюштириш, баъзиларни сўзга чиқариб, фикрини билиш, викторина уюштириш кабиларни бажариш мумкин.

Баъзан сахнавий ҳаракатларни зал, омма ичига кўчириш ҳам аудиторияни активлаштиришга кўмаклашади. Оммани тадбир қатнашчисига айлантириш учун бошқа барча усуллардан самарали фойдаланиш билан бирга махсус ҳолатлардан фойдааниш кўзда тутилади. Масалан, аудитория ичида

ашула айтиш, оммавий рақслар ташкил қилиш, халқ ўйинларидан фойдаланиш, умумий қарорлар қабул қилиш ва бошқа ҳолатлар, сўзсиз аудиторияни тадбир катнашчисига айлантириб юборади.

IV. ТАШКИЛИЙ УСУЛ иллюстрациялаштириш ва театрлаштириш усуллари орқали амалга оширилади.

ИЛЛЮСТРАЦИЯЛАШТИРИШ УСУЛИ - бу бошқарувчининг сўз мазмунига ва мақсадига мос келадиган турли-туман бадиий ва санъат воситаларидан фойдаланишдир. Бу усулда асосий урғу жонли сўзга уни кучайтириш ва тўлдириш учун хизмат қилади. Мусиқа, кўшиқ, рақс шеър, монолог, кинолавҳалардан иллюстрация сифатида фойдаланилади. Бу усул асосида тайёрланган тадбирларда кўпинча ягона сюжет линияси бўлиши шарт эмас. Чунки тадбирдаги қисмлар бир-бирлари билан механик бирлашиб кетади.

Иллюстрациялаштириш усулида бошқарувчи маълум мавзулар ҳақида сўз юритади, нутқининг мазмуни кўргазмали ва жонли бўлгани учун баён этилган воқеаларга оид кинолавҳалар кўрсатилади. Нутқ мазмуни тасвирий лавҳалар билан бойитилади. Бу усул маданий-маърифий тадбирлардан мавзули кечаларда, бадиий композицияларда кенг қўлланилади. Иллюстрациялаштириш усули орқали соф тарқибот-ташвиқот иш шакллари бадиийлаштирилган тадбирга айланиб кетади.

ТЕАТРЛАШТИРИШ УСУЛИ - алоҳида мақсадга қаратилган, бадиий образли ташкил этилган, театр қонунлари асосида, драматургия талабларига жавоб бера оладиган тадбирларда мўз ифодасини топади. Бунда тадбир жараёнида қўлланиладиган барча ғоявий эмоционал воситалар ҳамда оғзаки чиқишлар комплекс тарзда бирлашади. Ва ягона сюжет тизимини вужудга келтиради.

Театрлаштириш усули алоҳида мақсадга қаратилган, бадиий образли ташкил этилган, театр қонуниятлари асосида, драматургия талабларига жавоб бера оладиган тадбирларда ўз ифодасини топади. Бунда тадбир жараёнида қўлланиладиган барча ғоявий эмоционал воситалар ҳамда оғзаки чиқишлар комплекс тарзда бирлашади ва ягона сюжет линиясини вужудга келтиради.

Театрлаштириш усулида қуйидаги талабларга риоя қилиш керак:

1. Театрлаштирилган тадбирларда, энг аввало, ягона ғоявий-бадиий сюжет ва композицион тузилиш бўлиши керак. У композицион тузилиш-муқаддима, асосий воқеа, тугун воқеалар ривож, кульминация ва финал каби қисмлардан иборат бўлиши керак.

2. Театрлаштирилган тадбирда фойдаланадиган воситалар алоҳида ажралиб қолмасдан сюжетга сингиб кетиши, унинг ривожланишига ёрдам бериш лозим. Шунинг учун унда сюжет мазмунига қараб керакли таъсирли воситалар мантиқан танланади.

3. Театрлаштирилган тадбирларга реал қахрамон образли ёки бадиий асарлардан олинган образлар киритилиши мақсадга мувофиқдир.

4. Театрлаштирилган шаклларда омма оддий томошабин эмас. Балки тадбир қатнашчисига кетиши керак.

Шуни таъкидлаш керакки, илмографиялаштириш усулини ҳам, театрлаштириш усулини ҳам шохлаган шаклга нисбатан ишлатиб бўлмайди. Ҳар бир усулнинг ўзи талаб қиладиган тадбирлари бор. Масалан, илмографиялаштириш усулини оммавий байрамларга қўллаш яхши натижа бермайди, лекция ёки суҳбатни театрлаштиришнинг хожати бўлмаса керак. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, илмографиялаштириш усулидан ташкил ташкил қилиши осон, ҳар куни фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Театрлаштириш усулини буюк саналарга ва байрамларга бағишланган тадбирларда қўллаш лозим.

Савол ва топшириқлар

1. Маданий-маърифий фаолиятда қандай усуллардан фойдаланилади?
2. Маданий-маърифий фаолият усуллариининг ўзаро бир-бири билан боғлиқлигини изохлаб беринг.
3. Театрлаштириш усулида қандай талабларга риоя қилиш керак?

Адабиётлар:

1. Каримов И. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т., «Ўзбекистон», 2001.
2. Каримов И. «Бизни танлаган йўлимиздан ҳеч ким қайтара олмайди ». «Ўзбекистон овози». 2005 й. 21 июнь
3. Ўзбек халқи поэтик ижоди. Т., 1990
4. Ватан туйғуси. Т., 1997
5. Зиёмухамедов Б. Маънавият асослари. Т. 2000
6. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. Т., «Шарқ», 2002

ҚИСҚАЧА АТАМАЛАР ЛУҒАТИ:

Авесто	- муқаддас диний китоб,Зардушт асари.
Анимизм	- лотинча “жон” ва “руҳ” дегани; “жон” ва “руҳ”ларга сиғиниш.
Азархурра	- оташпарастрлар топинадиган муқаддас олов,ўт.
Азата	- эркин шахс; озод маъносида. “Авесто”га кўра,ўша замон жамоасининг аъзолари асосан “азата”лардан ташкил топган.
Амир	- фармон берувчи,бошлик,қўшин бошлиғи,саркарда, ҳукмдор.
Амирлик	- мусулмон мамлакатларида амир томонидан бошқарилган мамлакат ёки вилоят.
Археолог	- археология мутахассиси, археолог олим.
Археология	- қадимдан қолган,қадимий ёдгорликлар ҳақидаги тушунча; қадимги замонлар ҳақидаги фан.
Ахриман	- Зардуштийлик динининг зулмат,очлик,уруш,ўлим,гуноҳ ва қабихликлар тангриси.
Ахурамазда	- зардуштий ва маздакларда олий тангри,ёруғлик,фаровонлик,сихат-саломатлик,тинчлик ва барча эзгуликлар худоси.
Бадавий	- ёввойи, қўпол,дағал,даштлик – чўл одами,кўчманчи; араб кўчманчилари.

Жамоа	- кишилар бирлашмалари шаклларида бири;асосан ибтидоий жамоа тузуми даврига хосдир.
Жарчи	- феодализм даврида ҳукмдорнинг халққа қарата чиқарган фармони,айрим шахсларни тақдирлаш ёки жазолаш ҳақидаги хабарни ва шу каби хабарларни бозор майдони ва жамоат тўпланган бошқа ерда баланд овоз билан эълон қиладиган шахс.
Жомеъ масжид	- жума кунлари жамоат номози ўқиладиган катта масжид.
Жузъя	- ислом дини қондасига кўра ғайридинлардан олинадиган солиқ.
Закот	- тозаланиш. 1.Мусулмон мамлакатларида аҳоли умумий бойлигининг 1/40 миқдорида ҳар йили олинадиган диний солиқ; 2.Мусулмонларда “Тозаловчи” диний солиқ бўлиб, бу ҳақда “Қуръон”да оят бор.
Зардуштийлик	- милoddан аввалги VII асрда Марказий Осиё,Озарбайжон ва эрон халқларининг қадимий оташпарастлик дини. Унинг номи-шу динга асос солган пайғамбар Зардушт ёки Зардўст номи билан боғлиқ (юнонча – зороастр).
Зиндон	- қоронғилик,ўтмишда ер остидаги қамоқхона,ертўла.
Зулқарнайн	- Искандарнинг лақаби,икки шохли маъносида.
Ислохот	- тубдан ўзгартириш; қайта тузиш,яхшилаш
Каъба	- Каъбатулло; мусулмонларнинг Макка шаҳридаги ибодатхонаси.
Кош	- сирли пишиқ ғишт.
Куфр	- исломни танимаслик,кофирлик,ғайридинлик.
Кўрагон (мўғулча	- хон куёви.
Кўшк	- истехкомли баланд кўрғон.
Лавҳ	- ёзув тахтаси,ёзув курсичаси.
Мадраса	- олий илмгоҳ .
Мажус	- оташпараст.
Мажусий	- оташпарастлик диндори.
Магия(афсун,жоду)	- инсон,ҳайвон,табиат ҳодисалари ва ҳаётий

	воқеаларга ғайритабиий таъсир кўрсатиш хусусиятига эга бўлган сўз,ибора,хатти-харакатлар йиғиндиси.
Матриарха	- она уруғи.
Миррих	- уруш,жанг ва ғалаба тангриси.
Мовароуннахр	- VII асрдан бошлаб Икки дарё оралиғи; Оврупача таржимаси Трансоксиана (Аму-Окс) орқаси.
Мударрис	- мусулмон мамлакатларидаги мадрасаларнинг ўқитувчиси,профессор.
Мурид	- 1. Талаб этувчи,истовчи,эргашувчи. 2. Бирор шайхга эргашувчи,эшон (пир)га қўл берувчи.
Муридизм	- сўфизм маслакдоши.
Муфтий	- мусулмонларда оқоид олими,Курьонни шарҳловчи,фатво берувчи,шариат ҳукмини баён этувчи,қонуншунос,руҳонийлар бошлиғи.
Наврўз	- Қуёш йили ҳисобида Янги йил куни,баҳорги кеча-кундуз бараварлашадиган кун.
Нозил	- тушган, осмондан инган.
Остадон (ассуарий)	- сопол тобутча.
Оташпарастлар	- ўтга сажда қилувчилар,топинувчилар; Мажусийлик.
Палеолит	- энг қадимги тош асри.
Патриархат	- ота уруғи.
Паҳлавий	- III-VII асрлардаги форс адабий тили.
Политеизм	- турли ибтидоий тушунчалар ва эътиқодлар билан боғлиқ бўлган диний эътиқод; политеистик эътиқод бўйича,борлиқдаги барча ҳодисаларнинг ўз эгаси(тангриси) бор деб қаралган.
Работ	- шаҳар атрофи,карвонсарой,савдо жойи,шаҳристон.
Рамазон	- рўза, мусулмон Ой календарининг тўққизинчи оyi; Ислом дини ривоятларига кўра шу ойда Қуръони Карим Оллоҳу таоло томонидан Ерга юборилган.
Расул	- элчи,пайғамбар .
Регистон	- қум тўшалган майдон,сахн.
Риёзиёт	- математика.

Соҳибқирон	- жаҳон эгаси.
Суннийлар	- сунний мазҳабидагилар, суннатга амал қилувчи мусулмонлар.
Тотем	- уруғ ёки қабила ибтидоси,уруғ асосчиси,аждод,уруғ жамоалари топинадиган хайвон,ўсимлик ёки жисм.
Тотемизм	- тотемларга сиғиниш.
Уламо	- олимлар,мусулмон давлатларида қозилар;мусулмон руҳонийларининг юқори табақаси.
Улус	- эл,халқ,қабила.
Уммат	- бир тилда сўзлашувчи кишилар,бир пайғамбарга тобе инсонлар.
Устурлоб	- астрономия асбоби,астролобия.
Фетиш	- португалча “фейтишо” – сеҳрланган буюм,тумор.
Фетишизм	- энг қадимий диний тасаввурлардан бири;фетишларга сиғиниш
Фикҳ	- диний ҳуқуқ илми.
Халифа	- ўринбосар;хулафо – халифалар.
Халифалик	- халифа ҳокимияти.
Хаттот	- китоб ва рисоалар кўчирувчи котиб.
Шариат	- Қуръони каримда баён қилинган ислом динининг ҳуқуқий ва урф-одат қоидалари.
Этногенез	- халқ ва элатнинг келиб чиқиши.
Қуръон	- ислом динининг муқаддас китоби.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А.Озод ва обод Ватан,эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т., “Ўзбекистон”,1994.

2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон – буюк келажак сари. Т., “Ўзбекистон”, 1998.
4. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., “Ўзбекистон”, 1998.
5. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т., “Ўзбекистон”, 1998.
6. Каримов И.А. Миллий мафкура ҳақида. Т., “Ўзбекистон”, 2000.
7. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т., “Ўзбекистон”, 2001.
8. Каримов И.А. “Бизни танлаган йўлимиздан ҳеч ким қайтара олмайди”. “Ўзбекистон овози”, 2005 йил 24 май.
9. Каримов И.А. “Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди”, “Халқ сўзи” 2005 йил 26 май.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992-93 йилларда қабул қилган Фармонлари.
11. Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида қонун. “Ўзбекистон овози” газетаси, 1992
12. Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари тўплами., 1995 йил, 4-сон, 15-модда.
13. Ўзбек халқ поэтик ижоди. Т., 1990.
14. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. Т., “Фан”, 1990.
15. Бойназаров Ф. Ўрта Осиёнинг антик даври. Т., “Ўқитувчи”, 1991
16. История и культура народов Средней Азии. М., 1991
17. Ўзбекистон тарихи ва маданияти. Т., “Ўзбекистон”, 1992.
18. Маврулов А. Маънавий соғломлаштириш даври. Т., “Ўзбекистон”, 1992
19. Ибн Арабшоҳ Амир Темур тарихи. Т., “Меҳнат”, 1992
20. Искандаров Б. Ўрта Осиё фалсафий ва ижтимоий –сиёсий фикрининг шаклланиши ва ривожланиши тарихидан лавҳалар. Т., “Ўзбекистон”, 1993
21. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т., “Фан”, 1993
22. Қиличев Т. Кўҳна қалъалар диёри. Т., “Ўқитувчи”, 1993.
23. Йўлдошев Ж. Ўзбекистон Республикаси таълим тараққиёти йўлида. Т., “Ўқитувчи”, 1994
24. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Т., “Ўқитувчи”, 1994
25. Қосимов Б. Истиқлол фидойилари . Маслакдошлар. Т., “Шарқ”, 1994
26. Бекмуродов М. Мовароуннахрда жамоатчилик фикри тарихи. Т., “Фан”, 1994
27. Миролимов Ш. Маҳалла меҳри. Т. “Наврўз”, 1994.
28. Жалилов Ш. Маҳалла янгиланиш даврида. Т., “Меҳнат”, 1995.
29. Низомиддин Шомий Зафарнома Т., “Ўзбекистон”, 1996
30. Соатов Б., Хусанов А. Ибтидоий ва қадимги шарқ маданияти. 1996.

31. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси.Т., “Ўқитувчи”,1996
32. Каримов Ш., Шамсуддинов Р. Ватан тарихи.Т., “Ўқитувчи”,1997
33. Ватан туйғуси Т. Т., 1997
34. Тюриков В.,Шоғуломов Р. Мустақил Ўзбекистон Республикаси:Унутилмас воқеалар ва саналар (1991-1996).- Т., “Ўзбекистон”
35. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. Т., “Шарқ”,1998
36. Жабборов И. Антик маданият ва маънавият хазинаси.Т. “Ўзбекистон”, 1999
37. Эргашев Й. Ёшларнинг маънавий тарбияси. Т.,1999
38. Ғозиев Э.Ғ. , Азизова Ш.В. Ташкилий психология Т. “Университет”, 1999
39. Мустақил Ўзбекистон тарихи. Т. “Шарқ”.,2000
40. Зиёмухамедов Б. Маънавият асослари.Т., 2000
41. Холметова М. Оммавий муносабатлар маданияти ва соғлом авлод тарбияси. Т., “Ўзбекистон”, 2000
42. Саидқосимов С.,Ахмедов А., Ахмедов Б. ва бошқ. Амир Темур жаҳон тарихида. Т. “Шарқ”,2001
43. Истиқлол ва таълим. Т. “Шарқ”,2001.
44. Махмудов Т. Мустақиллик ва маънавият. Т., “Шарқ”,2001.
45. Бекмуродов М. Ташкилот маданияти ва раҳбар маънавияти.Т.2001
46. Ахмедова З., Габидулин Р. Культурология. Т. 2001
47. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. Т. “Шарқ”. 2002
48. Отамуродов С. Маънавият асослари.Т.,2002.
49. Бекмуродов М.,Бегматов А. Миллий менталитет ва раҳбар маънавияти.Т., “Адолат”,2003.
50. Ҳожи Исмаилов Абдуллоҳ.Марказий Осиёда Ислам маданияти. Т.“Шарқ”, 2005

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I. МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ ФАОЛИЯТ ТАРИХИ.	
1.1. Қадимий даврда маданий-маърифий фаолият, унинг шакллари ва мазмуни	5
1.2. Ўрта асрларда маданий-маърифий фаолият.....	26
1.3. Кеч ўрта асрларда маданий-маърифий фаолият.....	51
1.4. Шўролар даврида маданий-маърифий фаолият.....	77
1.5. Мустақил Ўзбекистон Республикасида маданий-маърифий фаолиятнинг янгиланиши, ютуқлари ва муаммолари.....	79
II. МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ ФАОЛИЯТ НАЗАРИЯСИ.	
2.1. Маданий-маърифий фаолиятнинг илмий-назарий асослари	86
2.2. Маданий-маърифий фаолиятнинг тамойиллари, вазифалари ва ўзига хос хусусиятлари.....	94
2.3. Давлат, жамоат ва бошқа ташкилотларнинг маданий-маърифий фаолияти.....	99
III. МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ ФАОЛИЯТ УСЛУБИЁТИ.	
3.1. Маданий-маърифий соҳа ходими фаолияти.....	110
3.2. Маданий-маърифий фаолият воситалари.....	115
3.3. Маданий-маърифий фаолият усуллари.....	121
ҚИСҚАЧА АТАМАЛАР ЛУҒАТИ.....	125
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	129